

Ш.Ҳайитов, Қ.Санақулов, О.Хаитова

**БУХОРО АМИРЛИГИ
ХАЗИНАСИ:
ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ**

Навоий-2025

УДК 94(575.146)
ББК 63.3(50'-4Бух)
Ҳ 19

Ҳайитов, Ш. Санақулов, Қ. Хаитова, О.

Бухоро амирлиги хазинаси: тарих ҳақиқати [Матн] / Ш.Ҳайитов, Қ.Санақулов, О.Хаитова. Навоий: NAVOIY, 2025. – 148 б.

ISBN 978-9910-654-64-0

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор,
академик **А. Сағдуллаев**

Мазкур китобда Бухоро амирлиги хазинаси тарихи бўйича илмий тадқиқотлар, хазина ва бойлик тўплаш тарихи, Бухоро амирлиги хазинасининг манбавий асослари, хазина миқдори, хазинага эғалик қилган сўнгги ҳукмдор ва амирлик хазинасининг Бухоро Халқ Совет Республикаси давридаги тақдири каби масалалар тарихий манба ва адабиётлар, архив ҳужжатлари, даврий матбуот нашрлари асосида илмий баён ва таҳлил қилинган.

Китоб тарих, география, иқтисод, техника соҳаси мутахассислари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор

Ш.С. Ғаффоров

тарих фанлари доктори, профессор

С.Б. Шодмонова

техника фанлари доктори, профессор

А.С. Хасанов

Ушбу монография Бухоро давлат университети Илмий-техник кенгашининг 2024 йил 27 август № 6/3 рақамли йиғилиши баёни билан нашрга тавсия этилган.

© Ш.Ҳайитов, Қ.Санақулов, О.Хаитова, 2025.

© "NAVOIY" нашриёти, 2025.

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I БОБ. Бухоро амирлиги хазинаси тарихи – тадқиқотчилар талқинида	8
II БОБ. Хазина ва бойлик тўплаш тарихидан	19
III БОБ. Бухоро амирлиги хазинасининг манбавий асослари	33
IV БОБ. Хазинага эгалик қилган сўнгги ҳукмдор	51
V БОБ. Хазина миқдори, большевиклар босқини ва хазина тақдири	80
VI БОБ. Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР)га мерос қолган хазина	102
Сўнгсўз ўрнида	122
Иловалар	124
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар	138

КИРИШ

Жаҳон тарихига назар соладиган бўлсак, ҳар бир халқ энг аввало миллий ғояси, маънавий бирлашуви, ўз тарихини англаши, тарихининг ўқилмаган саҳифаларидан воқиф бўлиши ва маънавий мероси билан юксалади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев 2021 йил 19 январда маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича ўтказилган видеоселектор йиғилишида: “Миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қурооллантиришимиз зарур” – деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, аслини олганда таълимнинг ибтидоси ҳам ўз юртининг тарихини билиш ва англашдан бошланади. Тарих қаърига назар ташлайдиган бўлсак, бир асрдан ошибдики, тадқиқотчи олимлар ва оддий кишилар орасида Бухоро амирлиги хазинаси, унинг миқдори ҳамда тақдири ҳақида баҳс-муноза-

ралар давом этиб келмоқда.

Бухоро амирлиги хазинасида тўпланган бойликларнинг манбалари қаердан, нега Бухорода ҳукмронлик қилган сулолалар, яъни шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар алмашган кўп асрлик тарихда хазинага дахл етмай, авлоддан-авлодга ўтиб келди? Балки хазина икки қисмдан иборат бўлгандир, яъни тўпланадиган хазина ва сарфланадиган хазина. Эҳтимол тўплаб бориладиган хазинадан олиб ишлатиш эмас, балки унга қўшиб бориш ҳукмдорлар алмашган даврда ёзилмаган қонун ва қоида бўлгандир. Тўрт ярим-беш аср давомида Бухорода тўпланган мислсиз бойликлар, олтин тангалар ва қимматбаҳо буюмлардан нега мамлакат моддий-маданий, ижтимоий-маърифий юксалиши мақсадида фойдаланилмади? Нега жаҳон цивилизациясидан орқада қолган Бухоро амирлигини юксалтириш учун бойликлар ишлатилмади? Хазина тўплашдан ва унинг бир мисқолига ҳам тегмасликдан нима мақсад кўзланган эди? каби саволлар барча учун қизиқарлидир. Шу каби масалаларга илмий ечимни топишни асосий мақсад қилиб қўйдик.

XVI асрда Абдуллахон II (1557-1598) давридан тўплана бошланган пойтахт Бухородаги хазина йилдан-йилга олтин ва қумуш тангалар, гавҳар ва олмослар, бошқа қимматбаҳо тошлар ҳамда сон-саноқсиз зар тўнлар, садаф, бриллиант қадалган олтин дастали ханжар, пичоқ ва қиличлар билан тўлдириб келинган. Хазинанинг миқдори, унга ҳар йили қўшиб турилган янги буюмлар ҳақидаги аниқ маълумот ҳукмдорга ва хазинабонга маълум бўлган холос. Хазинанинг бир қисми ишончли бекликларга сақлаб туриш учун юборилган. Бироқ бу иш жуда махфий ҳолда амалга оширилган. Агар кимки хазинадан хабар топса, бундай киши сирли равишда йўқотилган. Амирлик хазинаси лабиринт йўлли ертўлаларда сақланган. Йўлаклар олдига қўйилган қўриқчилар ҳам нимани қўриқлаётганидан хабарсиз бўлишган. Бухоро амирлиги хазинаси амирлар ҳукмронлик қилган мамлакат равнақиға эмас, бегона юртларга олиб кетилган, катта қисми охир-оқибатда талон-тарож қилинган эди.

Халқимизда шундай нақл борки, ҳар қандай бойлик камаяди, фақат маънавий бойлик киши унга эғалик қилган сари кўпаяди.

Ҳукмингизга ҳавола қилинаётган ушбу китобда Бухоро амирлиги хазинаси вужудга келишининг манбалари, Бухорода олтин ва қимматбаҳо буюмлар салмоғи, хазинанинг тахминий миқдори, тақдири, бугунги давр кишисининг унга муносабати ва нуқтаи-назари, сўнгги ҳукмдор Амир Сайид Олимхон ва хазина билан боғлиқ масалалар имкон қадар тарихий манбалар, адабиётлар, архив ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари орқали илмий тадқиқ қилинган. Мазкур китоб муаллифлари тадқиқотни исломий ахлоқ ва маънавият тамойиллари асосида манбавий жиҳатдан бойитишда ўзининг қимматли маслаҳатлари ва фикр-мулоҳазаларини билдирганлари учун Миср (Қоҳира) Айн-шамс университетида таҳсил олган, арабшунос, хассос таржимон, фалсафа фанлари доктори, профессор А.Болтаев, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Х.Жўраев, манбашунос олим, тарих фанлари номзоди, доцент К.Рахмоновларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

Ўйлаймизки, Бухоро амирлиги хазинаси хусусида китобда билдирилган илмий маълумотлар ва фикрлар кенг китобхонларда катта қизиқиш уйғотади ва таассурот қолдиради.

I БОБ. БУХОРО АМИРЛИГИ ХАЗИНАСИ ТАРИХИ – ТАДҚИҚОТЧИЛАР ТАЛҚИНИДА

Бухоро амирлиги хазинаси ҳақида дастлабки хабар ва маълумотлар XX аср бошларида айрим даврий матбуот саҳифаларида эълон қилинган. Кейинчалик ёзилган тадқиқотларда амир хазинаси билан боғлиқ маълумотлар, хазина миқдори ҳақидаги фикрлар баёни 1914 йилда босилган “Ойина” журналининг 25-сонидagi “Бухоро амирининг хазиналари”¹ мақоласидан бошланиши анъанага кирган. Мақолада амир хазинаси олтин ва кумуш ёмбилардан иборат эканлиги, ўта муллиги, бойликлар саночлар (чарм халталар)да, махсус ертўлаларда сақланиши, хазина уюмининг бўйи 50 олчин (1 олчин 70 см), эни 20 олчин, баландлиги 8 олчин эканлиги қайд этилган. Шунингдек, хазина бойликлари ва миқдори 1,5 олчин (метр) қалин дафтарда рўйхатга олингани ҳақида юқоридаги мақолада кўрсатиб ўтилган. 1912-1913 йилларда янги Бухоро (Когон)да

¹ “Ойина” журнали Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий муҳаррирлигида 1914 йилдан чоп этилиб, журналнинг жами 68 та сони босилиб, ягона тўплам ҳолатига келтирилган. Журнал араб имлосида ўзбек адабий тилида чиқиб турган.

босилган Бухоро амирлигидаги “Бухорои шариф” газетасида (форс-тожик тилида, бу газетанинг 153 та сони босилган) ҳам Бухоро амирлиги хазинаси ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Газетанинг 1912 йил 32 ва 33-сонларида босилган хабарларда Бухоро амирлигидан ҳар йили ўртача хорижга 1 миллион 800 мингдан 2 миллион донагача қорақўл тери сотилгани ва унинг даромадини 50-60 фоизини олтин ва кумуш тангалар ташкил этганлиги баён этилган.

Амирлик хазинаси ҳақидаги маълумотлар 1920 йил 19 сентябрда “Иштирокиюн” газетаси, 1920 йил 18 июнда “Қутулиш” рўзномаси, 1920 йил 18 сентябрдаги “Набат революции” газетасининг 147-сонида чоп этилган мақолаларда ҳам келтирилган.

Ушбу мақолаларда амир хазинаси айрим бекликларда ҳам мавжуд бўлгани, хорижий давлатларга хазинанинг бир қисми юборилгани каби масалалар илмий таҳлил қилинган. Масалан, амирлик хазинасининг бир қисми Чоржўй ва Кармана бекликларида бўлган. Амир Сайид Олимхон 1920 йил ёзида Ҳиндистон орқали Лондонга 200 туя қорақўл териси, олтин ва кумуш

ёмбилар, шунингдек, Машҳадга (Эрон) 3 туя олтин, 16 туя кумуш, 25 туя қимматбаҳо нарсалар юборган. Даврий матбуотдаги амир хазинаси ва унинг тақдири билан боғлиқ хабар ва мақолалар таҳлил қилинар экан, қуйидаги фикр ва мулоҳазаларга келиш мумкин:

Биринчидан, амир хазинаси ва унинг улкан бойлик эканлиги ҳақида жамоатчилик, айниқса зиёли аҳоли вакиллари XX аср бошларидаёқ хабардор бўлишган. Амирлик хазинаси миқдори қанчалик сир сақланмасин, тахминий бўлсада, унинг миқдорини аниқлаш учун уринишлар бўлган. Бироқ амирлик бойликларининг Бухоро ва айрим бекликлардаги ҳажми ва миқдори аниқ маълумотларда эмас, тахминий баён этилган. Шу сабабли матбуотда келтирилган рақамлар доим ҳам бир-бирига мос келмайди.

Иккинчидан, хазинани большевиклардан асраш мақсадида советлар босқини хавфини сезган Сайид Олимхон унинг бир қисмини 1920 йил ёзидан Ҳиндистон, Англия, Эрон сингари давлатларга юбора бошлаган. Бироқ бу Бухоро тараққийпарварларининг норозилигига сабаб бўлиб, улар матбуотда халқ бойлиги ҳисобланган

хазина Бухорода қолиши керак, деб билдиришган.

Учинчидан, амир хазинаси ҳақида айнан “монархияга қарши тўнтариш” арафасида айрим уйдирма фикрлар ҳам пайдо бўлиб, амир унинг катта қисмини ишончли одамлар билан кимсасиз тоғлардаги ғорларга яшираётганлиги билан боғлиқ гап-сўзлар тарқалган.

Совет ҳокимиятининг кўп йиллик тарихида Бухоро амирлиги хазинаси ва унинг тақдири ҳақида айрим бадий асарлар, фильмлар, кўрсатувлардан ташқари жиддий тадқиқотлар олиб борилмаган. Амир ҳақидаги фильмлардан (“Қора консулнинг ҳалокати”), асарлардан эса (“Амирнинг сўнгги кунлари”, “Амирнинг қиличи”) кабилар совет мафкураси тарғиботига қаратилган эди.

1985 йил апрелида совет давлатида бошланган қайта қуриш, демократия ва ошкоралик байроғи остидаги ўзгаришлар собиқ иттифоқ республикаларида миллий ўзликни англаш, мустақилликка интилиш, миллий ғурур туйғуларини юзага келишида муҳим омил бўлди. Ҳар бир миллат ўзликни англаш, миллий қадрият ва миллий тарихни ўрганиш сари дадил қадамлар

ташлай бошлаган. Истиқлол арафаси ва мустақиллик йилларида Бухоро амирлиги хазинаси тарихини ўрганишга манбалар асосида киришилган. Жумладан, Амир Сайид Олимхон хазинаси ва унинг тақдири ҳақида тарихчи олимлар Н.Йўлдошев ва Й.Ҳайдаровлар томонидан “Фан ва турмуш” журналининг 1991 йил 10-сонида “Амир Олимхон хазинаси қаерда”² номли мақола эълон қилинган. Мақолада Бухоро амирлигида асрлар давомида тўпланган улкан хазинанинг манбалари, хазина жойлашган жойлар, унинг миқдори ва тақдири масалалари илмий манбалар орқали қизиқарли тарзда ёритилгани боис кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Ўзбекистон даврий матбуотида Бухоро амирлигининг хазинаси ҳақида Х.Узоқов, С.Холбоев, Х.Собиров, Х.Болтабоевлар³ мақолаларининг эълон қилиниши диққатга сазовордир. Уларнинг мақолаларида

² Йўлдошев Н., Ҳайдаров Й. Амир Олимхон хазинаси қаерда? // Фан ва турмуш журнали. 1991 йил. 10-сон. Б. 17-19.

³ Узоқов Х., Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтинлари. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992 йил 14 август. Шу муаллифлар. Жумбоққа айланган хазина. // Иқтисод ва ҳисобот: 1993. 3-сон. Б.4-5.; Собиров Х. Бухоро амирлигининг олтинлари. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 30 октябр.; Болтабоев Х. Талабни қондирмаган инқилоб. // Шарқ юлдузи: 1991. 1-сон. Б. 131-138.

даврий матбуот ва архив манбалари қиёсий таҳлили орқали амирлик хазинаси тақдири ҳақида мулоҳазалар билдирилган ва ушбу мавзунинг мукамал ва атрофлича ўрганилишига туртки бўлган.

Айниқса, амирлик хазинаси тарихи масаласи журналист ва ёзувчи Н.Наимовнинг тадқиқотларида жиддий ўрганилганлигини таъкидлаш жоиз. Унинг Бухоро амирлиги хазинаси билан боғлиқ яратган ишларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга бевосита амирлик хазинасига тегишли рисоалар⁴, шунингдек, иккинчи гуруҳга тарихий қиссаларни⁵ киритиш мақсадга мувофиқдир. Хазинанинг М.В.Фрунзе бошчилигидаги Қизил Армия томонидан талон-тарож қилиниши, кейинги тақдири кабилар ёрқин далилларда баён этилган. Олим С.Холбоевнинг китобларида Бухорода қизиллардан (Қизил

⁴ Наимов Н. Амирнинг хазинаси. Бухоро – 1995. 45 бет.; Амирнинг хазинаси (тарихий қисса). – Т.: Фан, 2005. 76 бет.; Амирнинг зурриёти. Бухоро – 1995. 40 бет.

⁵ Наимов Н. Бухоро жадидлари. – Т.: Фан, 2000. 48 бет.; Фитрат фожеаси.(тарихий қисса). – Т.: 2005. 167 бет.; Сўнгги ҳукмдор. (тарихий қисса). – Т.: 2008, 172 бет.; Маърифатга бахшида умр. (тарихий қисса). Бухоро – 2018. 236 бет.; шунингдек, Бухоронома газетасида 1995-2000 йилларда туркум мақолалари босилиб, уларда ҳам хазина масаласида қайдлар мавжуд.

Армия) яшириб қўйилган хазина, унинг миқдори, таркиби, БХСР (Бухоро Халқ Совет Республикаси) ҳукумати аъзоларининг ушбу хазинадан қандай фойдалангани ҳақида маълумотлар келтирилган.⁶ Яна бир олим С.Жалиловнинг 2011 йилда босилган “Бухоро тақдири”⁷ номли китобининг охириги бўлими Бухоро амирлиги хазинаси тарихига қаратилган. Олим амирлик хазинасининг шаклланиш тарихий босқичлари, хазинага амирлар муносабати, ундан дастлаб фойдалана бошланган йиллари, тақдири ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган. Бундан ташқари, Бухоро амирлиги хазинасига оид айрим қимматли маълумотларни тарихчи олимлар Ш.Ҳайитов, К.Рахмоновларнинг китоблари ва техника фанлари доктори, профессорлар Қ.Санақулов, Ф.Саломов ва А.Хасановлар томонидан ёзилган “Всё о золоте” номли монографиясида учратиш мумкин.⁸ Бухоро амирлиги

⁶ Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси. – Т.: Фан, 2008. 180 бет.

⁷ Жалилов С. Бухоро тақдири. – Т.: 2011. 288 бет.

⁸ Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари. – Т.: Фан, 2004. 103 бет.; БХСР ва Шарқ мамлакатлари. Бухоро – 2005. 77 бет.; Ҳайитов Ш, Бадриддинов С., Рахмонов К. БХСР: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. Бухоро – 2005. 154 бет.; Ҳайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев - миллий истиқлол курашчиси. Бухоро – 2007. 56 бет.;

олтинлари ва хазинаси ҳақидаги маълумотлар амирлик тарихининг ижтимоий-иқтисодий тарихи, маданий-маърифий жараёнларга бағишлаб ёзилган асарларда ҳам учрайди. Булар сирасига Амир Сайид Олимхон, Абдурауф Фитрат, Аҳмад Закий Валидий Тўғон⁹ хотираларини ва Д.Жамолова¹⁰, Т.Нуритдинов, К.Жумаев, К.Абдуллаев, А.Андижон асарларини киритиш мумкин.

Айрим Республика ва халқаро миқёсдаги анжуманларга бағишлаб чоп этилган мақолаларда амирликда олтин қазиб олиш тарихи, амирларнинг олтин танга зарб қилиши, олтин ва кумуш тангалар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Ўзбек муҳожирлиги тарихи. (1917-1991 йиллар). – Т.: 2008. 208 бет. Санакулов Қ., Саломов Ф., Хасанов А. Всё о золоте. – Т.: Turon zamin ziyo, 2017. Б. 147-160.

⁹ Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т.: Фан, 1991. 32 бет.; Абдурауф Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. – Т.: Минҳож хайрия жамғармаси, 1991. 64 бет. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик кураши тарихидан хотиралар. – Т.: Адолат, 1997. 280 бет.

¹⁰ Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти. (XIX аср охири-XX аср бошлари). – Т.: 2020. 168 бет. Нуритдинов Т. БХСР ташқи сиёсати (1920-1924). Фарғона – 2023. 168 бет.; Жумаев К. Ситораи Мохи-Хоса. Бухоро – 2010. 137 бет.; Абдуллаев К. От Синьцзяня до Хоросана. Из истории Среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе – 2009. 572 стр. А.Андижон. Туркистон учун кураш. Биринчи жилд. – Т.: 2018. 208 бет.

Жумладан, А.Болтаев, А.Ҳамроев, Ш.Қудратов, Ҳ.Соҳибов, Ф.Муртазоев, М.Ҳамроев кабиларнинг тезис ва мақолаларини санаб ўтиш мумкин.

Мустақиллик йилларида Бухоро амирлиги ва БХСР тарихига бағишлаб архив ҳужжатлари, қўлёзма манбаларга таянган ҳолда тадқиқотчилар Ф.Очилдиев¹¹, М.Тўраева, Ф.Файзиева, А.Махмудов, Ш.Қудратов, У.Ҳайитов, З.Жумаев, Ҳ.Жўраев, Н.Ражабова томонидан диссертациялар ёзилган.

Бухоро амирлиги ҳарбий тарихини ўрганиш-

¹¹ Очилдиев Ф. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Т.: 2022. 260 бет.; Тўраева М. Ўзбекистон жанубий вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар тарихи (1920-1945 йиллар) т.ф.д. дисс. Қарши – 2024. 244 бет.; Файзиева Ф. Бухоро амирлигида рус манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт. (1868-1920 йй.). тарих фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертацияси. Бухоро – 2022. 128 бет.; Махмудов А. Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти. (PhD) диссертацияси. Фарғона – 2022. 122 бет. Қудратов Ш. XIX аср охири-XX аср бошларида Бухоро амирлигида савдо алоқалари ва тадбиркорлик тарихи (PhD) диссертацияси автореферати. Бухоро – 2022. 56 бет.; Ҳайитов У. Файзулла Хўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва унинг Ўзбекистонда сиёсий жараёнларда туганган ўрни (PhD) дисс. Бухоро – 2022. 156 бет.; Жумаев З. БХСР даги ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатлар (PhD) дисс. автореферати. Бухоро – 2022. 54 бет.; Жўраев Ҳ. БХСР даги маданий ҳаёт ва ундаги ўзгаришлар (PhD) дисс. автореферати. Бухоро – 2023. 51 бет.; Ражабова Н. XIX аср охири-XX аср биринчи чорагида мусиқа ва қўшиқчилик санъати тарихи (PhD) дисс. Бухоро – 2023. 134 бет.

га бағишланган Ю.Шукруллаев¹² ва К.Рахмоновнинг номзодлик диссертацияларида ҳам Бухоро амирлигидаги бойликлар, олтин ва кумуш захиралари ҳақида айрим маълумотлар мавжуд.

Шуни алоҳида қайд қилиш жоизки, хориж тарихшунослигида ҳам амирлик хазинаси, олтин ва кумуш буюмлар, уларнинг миқдори ҳақида талайгина маълумотлар мавжуд. Бу ўринда туркиялик олимлардан Нуриддин Хатин ўғли, Муратяван, Меҳмет Сарай, Темур Хўжа ўғли¹³, тожикистонлик олимлардан Намоз Ҳотамов, Муҳаммадҷон Шакурий¹⁴ кабиларнинг китобларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бухоро амирлиги хазинаси мавзусида яратилган Ўзбекистон ва хориж олимларининг

¹² Шукруллаев Ю. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш. тарих фан.номз. дисс. Тошкент – 2006. 175 бет.; Рахмонов К. Бухоро ахбори ва Озод Бухоро газеталари – БХСР тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари ном. дисс. Тошкент – 2009. 178 бет.

¹³ Nurettin Hatin oğlu. Türkistonda son türk devleti Buhara emirligi ve Olimhan. Istanbul. Otügen. 2011.; Murat Yavan. Türkistanli aydin ve siyaset adamu Osman Koça oğluning hayati ve faaliyatlari (1878-1968). Yuksek icsanezi. Istanbul. 2019.100 s. Mehmet Saray. Türkistanda Venelik hareketleri ve iktilaller. 1900-1924. Hozirlayan Timur Koca oğlu. Türkistanda türk subaylari. 1914-1923. Paçi Çakiröz. ün Anilari. Kutlu Vayin eri; 2023. 112 s.

¹⁴ Ҳотамов А. Таърихи халки тоҷик (аз солҳои 60 ум асри XIX то соли 1924). Душанбе – 2007; Муҳаммадҷони Шакурий. Фитнаи инкилобдор Бухоро. Аббос Алиев. Душанбе – Шуғонён – 2010. 140 сах.

тадқиқотлари ўрганилар экан, истиқболда ушбу
йўналишларда изланишларни давом эттиришга
назаримизда эҳтиёж мавжуд.

II БОБ. ХАЗИНА ВА БОЙЛИК ТЎПЛАШ ТАРИХИДАН

Инсоният тарихий тараққиётнинг цивилизация босқичига киргандан сўнг, аввал шаҳарлар, кейин йирик давлатлар вужудга келиши билан ер юзида чегаралар шаклланган.

Ҳар бир давлат ўзининг куч-қудратини мустаҳкамлаш, атрофидаги бошқа давлатлар устидан ҳукмрон бўлиш учун ўз хазинасини тўлдиришга, хазинада олтин ва кумуш буюмлар, қимматбаҳо тошлар тўплаш, қудратли қўшинга эга бўлишга интиланган.

Қадимги ва ўрта асрларда кучли ҳукмдорлар “дунёга ҳукмдор бўлиш” анъанаси билан курашлар олиб борганлар.

Тарих саҳнасига чиққан давлатлар тарихи шуни тасдиқлайдики, қайси ҳукмдор хазинасида олтин заҳираси кўп бўлса, ўша қудратли бўлган. Аввал мисрликлар милоддан аввалги VII асрда 3 минг тонна олтин заҳирасига эга бўлиб, қудратли давлатга айланган. Бироқ бу давлат куч-қудратини оссурияликлар синдириб, хазинани талаб кетишган, шундан сўнг Миср таназзулга юз тутган.

Сўнгра Шарқда тарих майдонига Бобил (Вавилон, “Худо дарвозаси” деб аталиб, Дажла ва Фрот дарёлари оралиғида жойлашган, ҳозирги Ироқ давлати ҳудудига тўғри келади) давлати чиқиб, унинг хазинасида 8 минг тонна олтин бўлган. Унинг қудратини Эрон аҳманийлари (милоддан аввалги VI-IV асрлар) енгиб, таланган олтин эвазига ҳукмронликни қўлга олган. Юнонлар эса аҳманийлар қудратини синдирган. Юнонлар қудратига Македония ҳукмдори Александр Македонский (милоддан аввалги 336-323 йилларда ҳукмронлик қилган. Шарқда “Искандар” номи билан машҳур.) зарба бериб, Шарқда юксак салтанат барпо этган. Унинг давлат хазинасида 9 минг тонна олтин заҳираси тўпланган. Македонский вафот этгандан сўнг, унинг хазинаси Эллин¹⁵ давлатлари ҳукмдорлари томонидан бўлиб олинган.

Натижада халқ орасида Искандар нариги дунёга равона бўлганида икки қўлини очик ҳолда тобутда дафн этишлари, барча бу ҳолатни кўриши

¹⁵ Эллин-юнонлар Юнонистондан ташқарида, бошқа юртларда истиқомат қилувчи юнонларни, ўз кардошларини, “эллин”, улар мамлакатларини “Эллада” деб аташган.

билан боғлиқ ярим чин, ярим афсона ҳисобланган ривоят асрлар давомида яшаб келаётгани бежиз эмас. Тарихда кема-кет ўтган қадимги дунёнинг буюк давлатлари тарихи шуни тасдиқлайдики, олтин (тилла) ҳеч кимга вафо қилган эмас, балки ғурбат олиб келган. Олтин васвасаси ҳукмдорлар ўртасида аёвсиз жанглари келтириб чиқарган ва кўплаб инсонлар қурбон бўлишган. Шу ўринда туркий халқлар донишманди Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” номли асарида келтирилган “Ақлни олтиндан афзаллиги бор, Олтин билан инсон бўлолмас ҳушёр” каби насиҳатомуз фикрлари хотирада гавдаланади. Олтинга ҳирс кўйиш йўлида Ғарб ва Шарқнинг ўлкаларида ҳукмронлик қилган Александр Македонский ҳушёрлигини йўқотиб, 33 ёшида ўлим шарбати”ни тотганлигини унутмаслик керак.

Донишмандлар айтадиларки, Аллоҳ инсонга ҳаёти давомида уч нарсани ато этади. 1) Пулисарват; 2) Куч-қудрат; 3) Ақл-идрок .

Пул-сарват келади-кетади, куч-қудрат ҳам ўткинчи, кексайгандан сўнг ёшликдан куч-қувват қариликнинг қувватсизлигига ўз ўрнини бўша-тади. Инсон билан сўнгги нафасгача унинг ақл-идроки доимий ҳамроҳ бўлиб қолади. Маъна-

виятли инсонлар бойликни фақирликдан сақла-
ниш, тирикчилик воситаси деб қарайдилар. Ҳар
қандай хазина олаверсанг камаяди, фақат битта
хазина, маънавият хазинасидан қанча олсанг
шунча кўпаяди. Ушбу тарих ҳақиқатини англай
олмаганлар олтин ва бойлик истаб, ўзгалар
юртига босқинлар қилдилар, минг-минглаб бегу-
ноҳ кишиларнинг қонини тўқдилар. Охир оқи-
батда қўллари очиқ ҳолда абадият дунёсига
равона бўлдилар. Ҳолбуки буюк ватандошимиз,
тасаввуф намоёндаси Баҳоуддин Нақшбанд “Сафар
дар ватан” (Сафарингни ўз Ватанинг бўйлаб қил!) –
деб панд-насиҳат қилганлар. Ўзбек халқи бировни
юртига қурол кўтариб бормаган, қуролни қўлга
олган бўлса, ўз Ватанини ҳимоя қилиш учун олган.
Чунки миллатдошларимиз аجدодлар ўғити билан
яшаб келмоқда.

Бойликка эга бўлиш ҳирси бой ўлкаларга
ҳужум қилиш билан чекланмай, савдо-сотиқ
йўлларига ҳам эгалик қилиш учун курашларда
давом этган. Тарихий манбаларда Бақтрия¹⁶
лазуритига олиб борадиган йўл Месопатамия, Олд

¹⁶ “Бақтрия” атамаси манбаларда “Шарқдаги ўлка”, “минг шаҳарли
давлат”, “баланд байроқли мафтункор юрт” сифатида тилга олинган.

Осиё, Миср, бутун Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларини ягона савдо йўлида бирлаштирган. Бақтрия ҳозирги Жанубий Ўзбекистон, Шимолий Афғонистон, шимолий-шарқий Эрон ҳудудларини ўзида бирлаштирган. Бу давлатнинг пойтахти ҳозирги Афғонистоннинг Балх шаҳри ўрнида бўлган. Лазурит йўли милoddан аввалги 1 минг йилликда (яъни бундан 3 минг йил олдин) пайдо бўлиб, бу савдо йўлига қўшилган ҳар бир давлат имкон қадар ўз хазинасига кўпроқ лаъл ташиб кетишга ҳаракат қилган. Бу ҳақида ҳақиқий манбалар ва афсоналар кенг тарқалган. Жумладан, давлатларнинг вакилларида бири ҳукмдорига йўллаган мактубида “Подшоҳим мени лазурит қидириб, кўп жойларга борганимни билмайдилар. Мен лазурит олиб кетаётганимдан хабар топган халқ менга қарши ғалаён кўтарди. Агар мени ҳазрат олийлари топсалар, одамлари орқали лазуритни олиб кетсинлар. Фақат мен маҳаллий халққа яқинлашмайман, улар билан нон ва сув ҳам ичмайман, бир дастурхон атрофида ўтирмайман ҳам”¹⁷ – каби

¹⁷ Қаранг: Сарияниди В.И. О великом лазуритном пути в Древнем Востоке. Ереван – 1976. С. 33-34; Санакулов Қ., Раупов Х., Хаитова О. Ўзбекистонда кон-металлургия тарихи. – Т: MASHHUR PRESS, 2019. 304 бет.

фикрлар мавжуд. Ушбу фикрлар таҳлил этилар экан, Бақтрия лазуритига эга бўлиш давлатлар ўртасидаги урушларга, шунингдек, халқ ғалаён ва кўзғолонларига сабаб бўлган. Бироқ лазуритдан ибодатхона, сарой, подшо қароргоҳларини қуришда ишлатиш подшолар қудратини намоиш этиш воситаларидан бири бўлганлиги ҳар қандай кураш ва қийинчиликлардан чекинмасликка сабаб бўлган.

Лазуритга инсон кўпроқ қадар эга бўлиш йўлида олиб борилган урушлар оқибатида кўплаб давлатлар парчаланган, Бақтрия ерлари вайрон қилинган, халқ азоб-уқубат ва жабрлар кўрган.

Биз юқорида қайси давлат қўлида савдо йўллари бўлса, ўша давлат бойликларга ҳукмронлик қилганини қайд этиб ўтдик.

Шу сабабли милоддан аввалги бир мингинчи йилликда Шарқ давлатларини бирлаштирувчи “Туз йўли”, “Пахта йўли”, “Шоҳ йўли”, “Келгинди юнонлар йўли”, хатто “Олтин йўли” кабилар фаолият кўрсатган. Улардан жуда кўп бойликлар, олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар олиб ўтилган. Айрим ҳукмдор ва савдогарлар жуда бойиб кетиб, бир савдогарда 2 хуржун олтин бўлиб, шу олтинларни яшириш мақсадида дарёдан кечиб

ўтаётганида, ўзи ва тиллалари ғарқ бўлиб кетган.

Тарихда қитъалараро яъни Шарқ ва Ғарб дунёсини боғлаган Буюк ипак йўли милоддан аввалги II асрнинг охирги чорагида (тахминан милоддан аввалги 125 йилда) вужудга келган. Буюк ипак йўли очилганида ер юзининг асосий қисми 4 та империя қўлида бўлган. Бу салтанатлар Хитой, Парфия, Рим ва Кушон бўлган. Нисбатан тинч бўлган йўллардан юзлаб карвонлар ўтиб турган. Буюк ипак йўли ўтмишда “Ғарбий меридиан йўли” деб аталган. Бу йўлнинг тарихи қанчалик қадимий бўлса, унинг номланиши шунча навқирондир. Бу қитъалараро йўл милоддан аввалги II асрда пайдо бўлган бўлиб, немис олими Пауль Рихтгофен (1833-1905) унга 1877 йилда “Хитой” номли монографиясида “Буюк ипак йўли” деб ном берган. Буюк ипак йўли деганда биз 3 та йўлни тушуниб, улар “Бўстонлиқ” (Марка, Асосий йўл), “Ёйлоқ” (Шимол) ва Денгиз йўли кабилардан иборат. Йўлда карвонлар бир кунда 25-30 км масофани босиб ўтиб, 1 туяга 16 пуд (1 пуд – 16 кг), 1 та отга–10 пуд, 1 та хачирга 5-6 пуд юк юкланган. Карвонлар билан бирга савдогарлардан ташқари олимлар қувғинга учраганлар. Карвонларга вақти-

вақти билан қароқчилар ҳужум қилиб, улардаги мол ва буюмларни талаган, карвон аҳлини асир олиб, қул қилиб сотиб юборишган¹⁸. Энг катта карвон тарихда 922 йилда Бухородан Булғор ва Ҳазарон (Волгабўйи) га қараб йўлга чиққан. Халифа Муқтадирнинг элчи ва савдогар Ибн Фадлон бошчилигидаги савдо карвони бўлган. Ушбу савдо карвонида 3 минг туя юк ва 5 минг киши йўлга чиққан эди. Ибн Фадлон карвони ноодатий йўл тутиб, кечаси юрган. Чунки йўлнинг катта қисми қалин ўрмонлардан иборат бўлгани учун кечқурун осмон жисмлари ва юлдузларга қараб тўғри йўл танланган. Буюк ипак йўли буюк географик кашфиётлар (XV-XVI асрларда денгиз йўлининг очилиши), Ўрта денгиз ва Қизил денгизни бирлаштирувчи канал (XVIII аср қадимий Ҳиндистонга яқин сув йўли очилиши, Ёркент ва Булғор хонликлари ҳужуми туфайли XVII-XVIII аср) Ғарбий ва Шарқий Туркистон савдо йўли узилиб қолганлиги сабабли ўз аҳамиятини йўқотган.

Шунга қарамай, бу улкан йўлнинг бир қатор

¹⁸ Ртвеладзе Э. Великий шёлковый путь. (энциклопедический справочник: древность и ранее средневековье). – Т.: 1999. 396 стр.

тармоқлари бўйлаб савдо-сотиқ давом этган. Савдо-сотиқда олин, кумуш, қимматбаҳо тошлар билан бирга гавҳар ва зумрад савдоси ҳам йўлга қўйилган.¹⁹ Шу йўллардан Европага қараб олий таълим олиш мақсадида чиққан ўзбек муҳожирлари муҳожир ўзбек фарзандларидан бири ҳамроҳлик қилган карвон қароқчилар қўлига тушади. Карвондаги қимматбаҳо буюмлар ва молларни талаганидан сўнг, қароқчилар барча карвон аъзоларининг кийим-кечакларини текширувдан ўтказган. Навбат ўзбек йигитига келганида, унинг эгнисидаги йиртиқ, юпун, эски чопонни кўрган қароқчилар тўдаси бошлиғи тинтувчиларга “Буни ўтказавер, ямоқли чопонли йигитда нима ҳам бўларди” деганда бу гаплар йигитга алам қилиб, ямоқли чопонини кўрсатиб, ушбу чопонда 32 олтин тангаси борлигини айтиб: “Нега куласан, шу чопонимда 32 олтин тангам бор”, деган. Текширишса, ҳақиқатдан ҳам чопонга 32 олтин танга териб тикилган бўлган. Шунда қароқчилар бошлиғи: “Маълумот бермаганингда ўтиб кетган бўлардинг”, – дейди. Йигит эса: “Мен сендек талов-

¹⁹ Жабборов И. Буюк ипак йўли. // Гулистон, 1993. №3. Б. 3-7.;
Ҳайитов Ш. Буюк ипак йўли. Бухоро, 2007. 55 бет.

чи қароқчининг шаънимга пастга урувчи сўз айтсанг, индамай кетаверайми? Сендек пасткашнинг олдида паст кетайми? – деган. Қароқчилар йўлбошчиси ўз тўдасига таловни тўхтатишни, таланган мол-мулкларни эгаларига қайтаришни буюрган. У ўзбек мусофир йигитнинг гапидан таъсирланиб: “Бундан кейин қароқчилик менга ҳаром” – деб қароқчиликни ташлашни айтган. Бу тарихий воқелик ҳақиқат бўлиб, Шарқий Туркистонда муҳожирликда яшаган, “Муҳожирлик” ҳикоялар тўплами, “Қайтар дунё”, “Уч кўчанинг охири” романларининг муаллифи Ё.Яквалхўжаев маълумот бериб ўтган.

Тарихда “Амударё хазинаси” билан боғлиқ маълумотлар турли манбаларда келтирилади. Манбаларга кўра, ушбу хазина 177, 182, 185 дона олтин ва кумуш буюмлардан иборат эканлиги, тилла тангалар эса 1 минг 300 дона эканлиги қайд этилган. Амударё соҳилларидан топилган тилла ва кумушдан ишланган заргарлик буюмлари, идиш-товоқ, қурол безаклари, одам ва турли-туман ҳайвонлар шаклидаги ҳайкалчалар мажмуаси ва тилла тангалардан иборат бу хазина ғаройиб воқеаларни бошидан кечирган. Бу хазина милoddан аввалги IV-II асрларга оид бўлиб, улар

Аҳмонийлар, Юнон-Бақтрия даврларига мансуб бўлиб, скифлар маданиятига тегишлидир. Хазина Тожикистондан яъни Кофирнигон ва Вахш дарёлари (бу ерда бу дарёлар Амударёга қўшилган) соҳилида жойлашган эски қалъадан топилган хазинани деҳқонлар топган, савдогарлар олтин ва кумушларни деҳқонлардан сотиб олиб, Пешовар (ҳозирги Покистон шаҳри) томон йўлга чиқишган. Қобул-Пешовар йўлида қароқчилар ҳужумига учраган савдогарлар бу буюмларнинг барчасидан ажралишган. Улар қароқчилар бориб жойлашган ғорни аниқлаб, молларини қайтариб олишда инглиз ҳарбий капитани Ф.Бартондан ёрдам сўрашган. Ф.Бартон қароқчилар тилла ва кумуш буюмлар устида талашиб турган пайтда ҳужум қилиб, хазинани қўлга туширган ва савдогарларга қайтарган. Савдогарлар хизмати учун битта билакузукни капитан Ф.Бартонга совға қилишган. Ф.Бартондан хазина ҳақида хабар топган генерал-майор А.Кинненгем ва ноёб топилмаларга қизиқувчи дўсти Э.Френс савдогарларни топиб, барча буюмларни сотиб олганлар. “Амударё хазинаси” буюмлари шу тариқа Британия музейидан жой олган. О.Дальтон “Амударё хазинаси” каталогини тузган. Хазина скифлар, Юнон-Бақтрия,

Марказий Осиё ва Сибирь халқлари маданияти намуналари эканлигини Олимлар Е.Зеймаль, Е.Кузьмина, Р.Гиршман, М.Артамановлар ўрганган. Хазинадаги ноёб буюмлардан, олтин ва кумуш намуналаридан “Грифон бошли тилла ҳалқа”, “Грифон шаклидаги нақшинкор рельеф, “От-арава-нинг олтин модели”, “Тилла пластина” кабилар нодир санъат асарлари ҳисобланади.²⁰ “Амударё хазинаси” Марказий Осиё халқлари санъати ва маданияти намуналари бўлиб, халқимиз теран тафаккури ва меҳнатининг юксак ифодасидир.²¹

Олтин билан боғлиқ фикримизни давом эттирар эканмиз, XX аср 20-30 йилларда Туркистон минтақасини совет тузуми бедодликларидан зулм чеккан минглаб кишиларимиз ҳаётидан бир қатор лавҳалар келтириш мумкин. 39 кунлик чақалоқ-лик вақтида Ватанни Амударёдан кечиб тарк этган, салкам 94 йиллик умрини хорижда ўтказаетган Собир Сайхонли (ушбу инсон ота-боболари билан 1991 йилда Амударёдан Афғонистонга ўтган ва 1952 йилдан буён Истанбулда яшаб келмоқда) қуйидагича эслайди: “Бизни

²⁰ <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/187>

²¹ Қаранг: Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. – Т: Ўзбекистон, 1999.

Амударёнинг саёз жойидан ҳар бир киши бошига бир олтин тангадан олиб, туркман йўлбошчилари Амударёдан ўтказиб қўйишган. Улар бобом Эшон отанинг ҳамёнида олтин тангалари борлигини билиб, уни сувга ғарқ қилмоқчи бўлишган. Олтин васвасаси уларни шафқатсиз қилиб қўйгани тайин. Бобом “қайиқчи туркман”нинг юзига олтин халтачаси билан уриб ўзини қутқазган, лекин олтинлар сувга ғарқ бўлган. Ғарқ бўлгани ҳам яхши экан, Афғонистонда афғон ўзбошимча бек ва аскарлари бадавлат, олтин (тилла) тангалари бор кишиларни роса савалаб, тиллаларини тортиб олишарди. Очкўз, олтин васвасасига тушган бундай кишилар зулм ва зўравонликни ўзига касб этиб олган эди.²²

Юқоридаги парчадан кўриниб турибдики, олтин васвасаси инсонлардаги одамийлик мулкидан яъни фазилатидан маҳрум қилиб, уларни жиноятга етаклаган.

Бироқ тарихда олтин ва тилла буюмлардан эзгу мақсадлар йўлида фойдаланиш билан боғлиқ айрим лавҳалар ҳам мавжуд. Аштархонийлар сулоласи ҳукмдорларидан Субҳонқулихон (ҳукм-

²² Собир Сайхонли билан шахсий мулоқот. 2019 йил 23 август.

ронлик йиллари 1680-1702) муқаддас қадамжолар ҳисобланган Макка ва Мадинада боғ, олтин тутқичли зинапоя қурдириш учун олтин билан катта маблағ ўтказган. Ҳиндистон ҳукмдори Акбаршоҳ (1556-1603) Амир Темур хилхонасини таъмирлаш учун Аградан 2 туя олтин юборган. Бироқ бу олтинлар тўлалигича эзгу мақсадга йўналтирилмаган.

Муҳаммад саллалоҳу алайҳиссалом ҳадисларида келтирилишича, банданинг моли садақа билан камаймайди, бир бандага зулм қилинса, ўшанга сабр қилса, албатта Аллоҳ унинг обрўйини зиёда қилади.

Қуръони Каримнинг “Такосур” сураси 1-5 оятларида мол-дунёни тўплаш зарарлари ва аянчли оқибатлари ҳақида хабар қилиниб, бандаларини огоҳ, сергак ва хушёр бўлишга даъват этилади.

Демак, тарихда хазина ва бойлик тўплаш борасида турли хил воқеликлар, зиддиятли кечинмалар, фожеа кабилар ўтганки, ундан келиб чиқадиган хулосалар барчамизга бирдек аён.

III БОБ. БУХОРО АМИРЛИГИ ХАЗИНАСИНING МАНБАВИЙ АСОСЛАРИ.

Бухоро амирлигида XX аср бошларида беҳисоб хазина қай тарзда тўпланиб қолганлигининг манбавий асослари XVI асрга бориб тақалиб, Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахон даврида (1533-1539 йиллар) давлат яъни Бухоро хонлиги пойтахти Самарқанддан Бухорога кўчган. Бухородаги мислсиз тилла ва жавоҳирлар XVI-XX асрлар давомида хонлар ва амирлар томонидан тўпланган жуда катта бойлик эди. Бухоро хонлари айниқса шайбоний ҳукмдор Абдуллахон II (1557-1598) йилларда 40 йил ҳукмронлик қилиб, Бухорода катта хазина ташкил этди. Абдуллахон II ўтказган пул ислоҳоти Бухоро тарихида муҳим аҳамиятга эга воқеа бўлган, у олтин пул зарб этиб, унинг таркибига қиймати паст бўлган бошқа маъданлар аралаштирмаслигини қаттиқ назоратга олган. Олтин пуллар хонликнинг бутун ҳудудида муомалага киритилиши ҳокимиятнинг янада марказлашувига, хазинага катта даромад туши-

шига ва савдо янада жонланишига олиб келди.²³ Ундан кейин ўтган хонлардан бири Убайдуллахон II (1702-1711) тахтга келар экан, мамлакатда пул ислоҳоти ўтказиб, 1709 йилда 1 та олтин тангага 4 та мис тангани тенглаштирган.

Шу йўл билан халқнинг қўлидаги олтин тангаларни териб олиб, уни ҳам хазинага қўшган.

Сўнгги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон (1711-1747) яъни 36 йиллик ҳукмронлиги йилларида ҳозирги Қизилқум чўлларида олтин конлари топилган. Олтин конлари барчадан сир тутилиб, конларда Ҳиндистон, Афғонистон, Усманийлар салтанати (Туркия), Эрондан сотиб олиб келинган минглаб қуллар эртаю кеч ишлатилган. Ҳарбий тўқнашувларда асир олинганлар ҳам қулларга айлантирилиб, оғир ва машаққатли меҳнатга маҳкум этилган. Қазиб олинган олтин туяларда яширин равишда Бухорога олиб келинган. Бухорога олтинни ташиб келган 40 нафар кишидан 39 нафари йўқотилар, фақат 1 нафари ортга қайтганда йўлни кўрсатувчи сифатида тирик қолдирилган. Бухорога олиб

²³ Ҳамидов Ҳ., Эрназаров Ш., Рахмонов Б. Ўзбекистон тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: 2021. Б. 106.

келинган олтиндан “ашрафий” тилла танга зарб қилинар, бу сифати юқори бўлган 1 тилла “ашрафий” тангага 30 таноб ер сотиб олиш мумкин бўлган.

Кейинчалик, амирликнинг Амударё, Панж, Вахш, Қизилсув, Кўчатдарё, Яхсув деган ҳудудларидан кўплаб янги олтин конлари топилган. Аслида бу ҳудудлардан қадимдан олтин олинган²⁴.

Россия муҳандислари келганидан сўнг, олтин қазувчи ишчиларга маош бериладиган бўлиб, бир кунлик меҳнат ҳақиға 2 танга (рус пулида 30 коп.) пул олишган. Баъзи олтин қазувчи ва уни ювувчиларга 3-4 танга (45-60 коп.) берилган, бу эса жуда паст иш ҳақи бўлиб, қилинган меҳнат даражасини 4/1 қисмиға ҳас тўғри келмасди. Агар Журовко Покорский 1884 йилда олтин қазиб олиш мақсадида Бухоро амирлигига келгани ҳисобға олинса, ундан кейин муҳандис Крафт ва Михайловлар етиб келган. Ушбу тоғ муҳандислари 500 пуд қумдан 15 фунт (1 фунт 453 гр.) олтин олган. Ўша пайтда Бухоро

²⁴ Қаранг: Хаитова О., Ҳасанов А., Ҳайитов Ш., Бердиев Н. Ўзбекистон кон саноати: ўтмиши ва бугуни. Бухоро: Дурдона нашриёти, 2015. 204 бет.

амирлигида олтин конларини концессияга олиш учун хорижий давлат мутахассислари ҳам ҳаракат қилган. Шундай шахслардан бири француз мутахассиси Г.Леват бўлиб, 1901 йилда бу борада амирликка мурожаат қилган. У Россиянинг кўпгина шаҳарларида олтин қидириш борасида тажриба орттирган, ҳатто конда қўл меҳнатини осонлаштирадиган қурилма ясаган. Бироқ Россия-Бухоро шартномасига кўра, (1868,1873) хорижликларга Россиядан ташқари Бухоро амирлигида олтин қидириш ва қазиш иши таъқиқланган эди. Архив ҳужжатларига кўра, Леват қанча уринмасин, ўзининг мақсадига эриша олмаган. Француз муҳандисининг Бухорода олтин қидириш ва конлар очиш орзуси бир умр армон бўлиб қолган. Шунга қарамай, Рикмерснинг инглиз фирмаси амирликда олтин қидирганларга 75 минг рубль кредит берган. Журовко Покорскийнинг маблағ қидириб 1902 йилда қилган сафари омадсиз чиқиб, 1904 йилда Термиз яқинидан унинг жасади топилган. Амир Шоҳмурод соф олтин ва кумуш тангалар забт этганини “Мактуботи Амир Ҳайдар” қўлёзма асари орқали билиб олишимиз мумкин. Амир Шоҳмурод олтин тангалари олд қисмига

“Раҳмат бод бар маъсум Ғозий” (“Маъсум Ғозийга яъни Шохмуродга раҳматлар бўлсин”) деб ёзилган, орқа қисмида эса “Зарби Бухорои шариф” (“Бухорои шарифда зарб қилинган”), икки томонида эса зарб қилинган сана қўйилганини қайд этиш мумкин.²⁵ Айрим тангаларда сана бўлган ҳолда ҳукмдор исми-шарифи ёзилмаган. Шу туфайли йилига қараб олтин танга қайси ҳукмдорга тегишли бўлгани аниқланган. Шарқшунос олим А.Болтаевнинг фикрича, тилла тангалар соф олтиндан бўлиб, пробаси-958, диаметри 23 мм (2,3 см) ҳажмда бу тангалар тоза, қиймати жуда юқори бўлган. Шундай олтин тангалар Амир Абдулаҳад даврида (1885-1910) ҳам зарб этилиб, “Абдулаҳад олтин тангаси” номи билан машҳур бўлган.²⁶ 175 йиллик тарихга эга бўлган хазина Амир Музаффар даврида ҳам дахлсиз сақланган. Хазинадан хабардор бўлган Россия мустамлакачилари Зирабулоқ жангидаги мағлубиятдан сўнг (1868 йил июнь) ундан 170 минг олтин танга

²⁵ Қаранг: Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв, 1961/2 ҳужжат, №91, 46-47 varaқлар.

²⁶ Қаранг: Бухоронинг тилла тангалари. // Бухоро окшоми, 2002 йил 15 октябрь.

товон талаб қилишган. Амир Музаффар маслаҳат солганида амалдорларидан Усмонбек тўқсоба: ғайридинларга бунчалик товон пулини тўлашдан кўра танада бир қатра қон қолгунча душманга қарши кураш маъқул деган.

Россия пойтахти Санкт-Петербургда 5-10 минг кишига мўлжаллаб намоз фарзини адо этадиган мусулмон масжиди бунёд этган. Россиянинг Қрим ўлкасида касалхона, жамоат иншоотлари бунёд этиш асносида кўп шаҳарлардан ер-мулклар сотиб олган. Макка ва Мадина шаҳарларида савдо дўконлари ҳамда тегирмонлар қуриб, ўша жойдаги мусулмон масжидларига вақф қилиб берган. Хазина манбаларидан яна бири халқаро савдо-сотиқда иштирок этиш орқали бой даромад олиш бўлган. Айниқса, ҳар йили хориж ярмаркалари ва бозорларида сотиладиган 1 млн. 800 минг дона қорақўл ва қорақўлча олтин ҳисобида сотилган. Бухоро қорақўл қўйларини хориж ширкатлари ўз мамлакатларида кўпайтириш чораларини кўришган. Айниқса, Германиянинг “Немис қорақўл ширкати”, “Шредер ва унинг шериклари”, “Рус-немис савдо ташкилоти”, “Германия-Қора денгиз жамияти” аъзолари кўплаб

қорақўл қўйларини ўз юртига олиб кетишган. 1903 йилда “Банновер қишлоқ хўжалик палатаси” ёрдамида селекционер профессор Ю.Кун қорақўл қўйларни сотиб олиб, Мюнхен шаҳри атрофида тажриба синов ўтказган. У 300 та қорақўл қўйлардан туғилган қўзичоқ териларини дастлаб 1,5-3 рублга сотган. 1904 йилда Босния ва Герцеговинада ва Лотин Америкасидаги Перу давлатида ўтказилган тажрибалар ҳам омадсиз чиқиб, қорақўл қўйлардан жунли қўзичоқлар туғилган. 40-50 та қўйни кемаларда Лотин Америкасига олиб борган фирма эгалари инқирозга учраган. Шу сабабли Бухоро қорақўли олтин баробарида қадрланиб, 1909 йилда Лейпцигдан Бухорога ташриф буюрган йирик сармоядор Торрер бир йўла 200 минг қорақўл терини олтин баробарида сотиб олиб, ватанига етказган. Бухоро қорақўли XX аср бошларида Россия ярмаркаларида Ирбит, Нижний Новгород, Москва) чет элларда (Лейпциг, Лондон, Ганновер, Лион) 6-9 олтин рублдан сотилган.

Яна бир мисол, 1907 йилда Австрия-Венгриянинг Каринтия вилоятидаги Вега агрономия институтига 290 бош қорақўл қўйлари чўпонлари

билан Бухородан олиб борилган. Бироқ тажриба синов ишлари кутилган натижани бермаган.

Хуллас, Бухоро қорақўли фақат шу воҳага тааллуқли бўлгани ва мослашгани учун ундан келган даромад амирлик хазинасини доимо тўлдириб борган.

Демак, амирлик хазинаси узоқ йиллар давомида ҳарбий ўлжалар, халқаро савдо-сотиқ даромадлари, қорақўл савдоси, конлардан олинган олтин, кумуш, қимматбаҳо маъданлар, совға-салом ва инъомлар ҳисобидан тўлдирилган бўлиб, унга асрлар давомида дахл етказиш жиноят ҳисобланган. Барча давлат харажатлари тўпланадиган хазина ҳисобидан эмас, балки сарфланадиган хазинадан қопланган. Бироқ амир Музаффар ҳукмронлигининг охириги йиллари ва амир Абдуллаҳад даврида амирлик хазинасидан маълум миқдорда фойдаланилган.

Тарих саҳифаларидан маълумки, Мовароуннаҳр дунё цивилизацияси карвонбошиларида бирига айланган. Соҳибқирон Амир Темур ва темурий ҳукмдорлар даврида олтин, кумуш, олмос ва бошқа қимматбаҳо тошлар минтақага катта миқдорда оқиб келган. Амир Темур халқаро савдо-

сотик йўли Буюк ипак йўлининг шимолий тармоғини қайта тиклаган. У ҳарбий юришлари даврида пойтахт Самарқанд шахрига мислсиз бойликларни ташиб келтирган. Испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо 1404 йилда Амир Темур саройига ташриф буюрар экан, (Кўксарой ва Бўстонсарой Амир Темур қароргоҳи бўлган) қабул маросимини аниқ далиллар асосида ва ўз кўзи билан кўрганлари орқали баён этган. У Амир Темур саройида жуда қалин, бўйи 1,5 метр келадиган “Олтин дарахт” ўрнатиб қўйилгани, ушбу дарахтнинг мевалари олтин, олмос, гавҳар кабилардан иборат эканлиги, унинг шохида қўниб турган олтин булбулчалар оғзида гавҳари билан парвоз этишга тайёрдек турганлигини мароқ билан тасвирлайди. Бу баландлиги бир ярим метрдан кичик бўлмаган “олтин дарахт” Соҳибқироннинг турли мамлакатлардан ўлжа сифатида келтирилган 25 минг олтин, кумуш, олмос жавоҳирлари (25 минг жавоҳирли дарахт) билан безатилган эди. Амир Темур салтанатидан сўнг “Олтин дарахт” даги минглаб жавоҳирлар дунё музейлари бўйлаб тарқалиб кетди ёхуд айрим ҳукмдор ва шахслар мулкига айланди.

Жумладан, шундай жавоҳирлардан бири “Чироғи олам” бўлиб, у кечқурун ўзидан нур (ёруғлик) таратадиган учта шпинелдан иборат бўлиб, у 361 карат (1 карат-0,2 гр.) катталиқда бўлган.²⁷ Амир Темур уни беш йиллик юришлари пайтида ўлжа қилиб олиб келган. Аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида “Чироғи олам” Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшор (Қизилбош)га ўлжа бўлган. У 1828 йилга қадар салкам юз йил Эрон хазинасини безаган. 1826-1828 йилларда Россия-Эрон урушида Эрон енгилиб, унга катта миқдорда тоvon юкланган. Эрон хазинаси бўш бўлгани учун “Чироғи олам”ни тўланадиган тоvonни қоплаш учун Россияга беришга мажбур бўлишган.

Бу биргина Амир Темур жавоҳирининг тақдирини қарангки, улуғ бобокалонимизнинг битта жавоҳири Эронни Россия билан ҳарбий тўқнашувдан асраб қолган.

Амирлик ҳудудида ер ости бойликлари кўплиги имкониятидан келиб чиқиб, рус тадбиркорлари олтин қазиш ваколатини қўлга киритишга ҳаракат қилганлар. Бироқ бундай ваколатни

²⁷ Қаранг: Озод Мўмин. Амир Темурнинг ёкути (эссе). “Шарқ юлдузи” журнали, 1991 йил, 10-сон.

берадиган икки томонлама шартнома мавжуд эмас эди. Фақатгина 1898 йилда Бухоро амирлиги билан рус ҳукумати ва Россия тадбиркорлари ўртасида олтин қазииш ваколатини беришга қаратилган 40 та банддан иборат уч томонлама шартнома имзоланган эди.

Шартномага мувофиқ, рус олтин қидирувчиларидан жами 36 нафар муҳандис ва тадбиркор амирлик ҳудудида кон қидирув ишларини олиб борган. Уларга амирлик ҳудудида олтин қазииш олиш ва қайта ишлаш ҳуқуқи берилган. Олтин қазувчилар Бухоро амирлигига ҳар йили 30 рубль бадал тўлашлари лозим бўлган. Бундан ташқари уларга икки йиллик гувоҳнома берилган. Гувоҳнома ҳар икки йилда янгиланиб турилган, олтин қазувчилар шартномага қай тариха амал қилингани текшириб борилган. Уч томонлама шартномани бажармаган олтин қазувчилар ва қидирувчилар қайта гувоҳнома олиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Олтин қазувчилар турли ҳудудлар бўйлаб тарқалган бўлиб, Оксув дарёси ва Сафетдарё оқимида (Шарқий Бухоро) Журовко Покорский, Дарвоз ва Балжувонда Г.Сирасс ва истейфодаги Покатило, Дарвоз беклигида

Н.Левашев, Моисеенколар олтин қидириш ишларини ижарага олишган. Олтин қазииш билан бирга мис, қўрғошин, оҳак, кумуш, қалайи қазиб олиш ва қайта ишлаш режалари тузилган.

Олтин конлари ҳудудларини алоҳида рўйхатга олиш ва муҳофаза қилишга киришилган.²⁸ Олтин конларида асосан Европа миллати вакиллари ишчи сифатида меҳнат қилиб, улар Европа типигади уй-жойларда истиқомат қилишган. Олтин конлари топилган ҳудудларда рус манзилгоҳлари вужудга келган, уларда 150 тадан 200 нафаргача ишчи оилалари истиқомат қилган. Шундай конлардан бир нечтасини 50 йил муддатга ижарага олган Журовко Покорский Шарқий Бухорода фаолият юритган.²⁹

Архив манбалари маълумотига кўра ва тадқиқотчи Л.Николаеванинг ёзишича, Дарвозда кон мавжуд бўлиб, у ерда унча катта бўлмаган рус манзилгоҳи вужудга келиб, ушбу кон кейинчалик қўрбоши Мадаминбек томонидан тугатилиб,

²⁸ ЎзМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 69-йиғма жилд, 15, 16 варақлар, 111-йиғма жилд, 3-4 варақлар.

²⁹ Санакулов Қ., Раупов Х., Хаитова О. Ўзбекистонда кон-металлургия тарихи. Тошкент: MASHHUR PRESS, 2019.

асбоб-ускуналар олиб кетилган.

Таъкидлаш жоизки, кон яқинидаги манзилгоҳда истиқомат қилувчи 1471 нафар хотин-қиз, эркак ва болалар отиб ташлангани фожеали воқеа бўлган. Амир Музаффар рус мустамлакаси даврида Бухоро олтинларини имкон қадар Россия ва қўшни Шарқ мамлакатларига чиқариб юбормаслик чораларини кўрган. Бироқ амирликнинг Россия саноатига қарамлиги бу жараёни тўхтата олмаган. 1883 йилда амир Музаффархон Бухорода уч хил пул: яъни олтин, кумуш, мисдан зарб қилинган пулларни муомалага киритган³⁰. Унга кўра бир олтин танга (тилла) – 4 рублга, кумуш танга эса 15-20 копейк рус пулига тенглаштирилган. Мис чақалар асосан оддий аҳоли орасида муомалада бўлган. Бироқ 1914-1918 йиллардаги Биринчи жаҳон уруши йилларида молия инқироzi кучайиб, асосий рус червонецлари қўлланилиб, “танга” – 15 копейкка тенглаштирилган.³¹

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг

³⁰ Николаева Л. Русские в Восточной Бухаре. // Восточный Архив, 2008.-5. №17. С. 33-35.

³¹ ЎзМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 980-йиғма жилд, 186А вар.; Тухтаметов Т. Русско-бухарские отношения в конце XIX-начале XX в. Т.: Фан, 1966. С. 58-59.

дастлабки ўн йилликларида Бухоро амирлиги ҳудудидан олтин тангалар чиқиб кетиш жараёни кечганлигини ҳам кузатиш мумкин. Айниқса рус манзилгоҳларига рус қоғоз пуллари ва кредит билетларининг кириб келиши амирликдаги афғон, турк, форс савдогарларини ташвишга солган. Айниқса афғон савдогарлари ўзларида тўпланган рус пулларини савдога чиқарган кўй, газмол, қорақўл тери, ҳинд чойи ҳисобидан Бухоро олтин ва кумуш тангаларига алмаштириб, ўз ватанларига юбора бошлашган. Бухоро амирлиги йўлбошчилари Абдул Набихон воситачилигида харидорлардан моллари учун фақат Бухоро олтин ва кумуш тангаларини талаб этишган. Улар билан бирга яхудий ва арман савдогарлари ҳам Бухоро олтин тангаларини тўплашга киришиб, улар ҳар бири 150-200 рубль турадиган олтин ёмбиларни жамғариб, Россияга ташиб кетишган. Турк ва форс савдогарлари ҳам олтин тангалар тўплаш асосида ўз пулларини олтинга алмаштиришган. Юқоридаги ҳолат нафақат Бухоро олтин тангаларини кўп миқдорда ташиб кетишинигина эмас, балки рус қоғоз пуллари қадрсизланганлиги ва инфляция авж олганлигини кўрсатар эди. Инфля-

ция туфайли 100 рубль рус кредит пули 30 рублга тенглашиб қолган. Инфляция оқибатида аҳоли товарларини рус рубли, ҳинд рупийси, афғон-ҳинд крони, Бухоро олтин ва кумуш тангаси яъни қўлига тушган пулга сотиб олаверган. Асосий маҳсулотноннинг нархи ошиб, иқтисодий танглик юзага келган.³²

Айни шу даврда Бухоро амирлигидан олиб кетилган товарлар (асосан хом ашё) 18 хилни ташкил этиб, биргина Россиядан амирликка 23 хил товарлар келтирилган. Бухоро савдогарлари воситачилигида рус товарлари Афғонистон ва Британия Ҳиндистонига киритилган. Натижада Бухоро савдогарлари ҳам ўзлари билан қўшни давлатларга олтин тангаларни савдо эҳтиёжи учун кўп миқдорда олиб борган. Бошқача қилиб айтганда, империя мустамлакаси даврида Шарқ ва Ғарб дунёсига Бухородан олтин тангалар оқими кучайган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар

³² ЎзМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 316-йиғма жилд, 71-варақ, 71-варақнинг орқаси, И-46-фонд, 1-рўйхат, 1818 йиғма жилд, 145-варақ, 1648-йиғма жилд, 60-варақ.

заҳирасига эга бўлган ўз даврининг миллиардер бойлари истиқомат қилган.

Жумладан, БХСР ҳукумати бош нозири Файзулла Хўжаевнинг отаси Убайдуллахўжа Қосимхўжаев (1858-1912) қоракўл тери савдосидан жуда катта сармоя тўплаган, жумладан, унинг бир йиллик савдо айланмаси 7,2 млн. олтин рубль бўлган.

Ўзбекистон Миллий архиви фондларида (Р-47-фонд, Р-897-фонд, Р-94-фонд, Р-87-фонд ва ҳоказо) Файзулла Хўжаев отасига тегишли бойликлар турли рақамларда келтирилади. Юқоридаги архив ҳужжатлари фондларида Убайдуллахўжа бойлиги 25 пуд қўйма олтин, 4 миллион тилла танга, 5 пуд кумуш танга, 7 миллион олтин рубль, бундан ташқари Россия банкларида кредит маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар (векселлар) кабилардан иборатлиги қайд этилган. Убайдуллахўжа 1912 йилда ўғли билан Макка ва Мадина ҳажига зиёрат учун йўлга чиққан пайтида, Одессада тўсатдан 54 ёшида вафот этган. Ф.Хўжаев отасини Бухорога олиб келиб, дафн этганида 16 ёшида бўлиб, вояга ҳам етмаган эди. Ҳисобсиз мулклар мероси бўлган Ф.Хўжаев мулкларига

васийлик қилиш амакиси Латифхўжа (1857-1917) зиммасига юкланган. Отасидан кейин Ф.Хўжаев беш йил савдо ишлари билан шуғулланганлиги манбаларда қайд этилган.

Ф.Хўжаевга ҳисобсиз хазина отасидан мерос қолганини қуйидаги рақамлардан ҳам билса бўлади:

У совет ҳокимиятига ўз ихтиёри билан отасидан қолган 410 кг олтин, 4 миллион 800 минг дона турли тангалар, 82 кг кумуш топширган. Файзулла Хўжаев ушбу бойликлар халқнинг хизматига йўналтирилади, деб ўйлаган. Шундай ҳимматга қарамай, “инқилоб рицари” (М.Фрунзе) бу аристократ, этикет ва маданияти юқори ўзбек йигитини доимо камситиб, “Убайдуллаевич” деб мурожаат қилишар эди. Ф.Хўжаев эса мен “Убайдуллаевич” эмасман, мен Убайдуллахўжа ўғли Файзулла Хўжаман” деб тузатиб қўйишдан чарчамас эди. Убайдуллахўжа сингари Бухорода йирик сармоядорлардан Жўра Арабов, Муҳидин Мансуров, Латифхўжа Яҳёбей, Насриддинбеклар ҳам фаолият юритишган.

Шу сабабли Бухорои шарифда XIX аср охири-XX аср бошларида инглиз фунт стерлингини, турк

лирасини, итальян пиасирасини, Мексика долларини, француз франкини топиш муаммо эмас эди. Амирлик бойликларини олтин ва турли-туман қимматбаҳо тошлар тўлдириб қўйилган қопга қиёслаш мумкин эди.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза, амирликдаги юқори табақа вакиллари бош, устки, оёқ кийимлари ҳам бриллиант, гавҳарлар қадалган, олтин ва кумуш билан безатилган ҳолда учратиш уларни қайси қатламга мансублигини кўрсатиб турар эди. Олтин дастали ва олтин сопли қилич, қимматбаҳо тошлар қадалган тош ва ханжарлар, олтин эгарли от кабилар уларнинг моддий ҳолати юқорилигини англатар эди.

IV БОБ. ХАЗИНАГА ЭГАЛИК ҚИЛГАН СЎНГГИ ҲУКМДОР

Бухорода манғитлар сулоласининг бошқарувини Муҳаммад Раҳимхон (1756-1758) бошлаб берган бўлса, унинг сўнгги ҳукмдори Амир Сайид Олимхон ҳисобланади.

Амир Олимхон ота томонидан манғит ҳукмдори Абдулаҳадхон авлоди бўлсада, она томонидан Ҳисор беги Абдулкаримбекни невараси Бахт Давлат бегимдан дунёга келган. Абдулкаримбекнинг отаси Ҳисор ҳокими Қамариддин Олимбек амир Музаффарга қарши исён кўтарган. Музаффар исённи шафқатсизлик билан бостириб, Олимбекка қавм-қариндош бўлган хотин-қизларни асира сифатида Бухорога ҳайдаб олиб келган. Амир Музаффар Ҳисорга қирғин уюштиришдан олдин Олимбек вафот этган, ўғли Абдулкаримбек ҳоким лавозимида бўлган. Бу шахсни амир Музаффар қийноқларга солиб ўлдирган ва Абдулкаримбек қизларидан бири Бахт Давлат бегимни фарзанди Абдулаҳадга тортиқ қилган. Сайид Олимхон ушбу канизакдан дунёга келган. Амир Абдулаҳад манғит ҳукмдорларига садоқат руҳида тарбиялаш мақсадида ўғли Олимхонни европача

таълим олиш учун Санкт-Петербургга ўқишга юборган.³³ Олимхон Санкт-Петербургдаги кадетлар мактабида таълим олиш учун 1893 йилда жўнаб кетган.

Шу ўринда кадетлар мактабининг вужудга келиши ва таълим тизим ҳақида маълумот бериш ўринлидир.

“Кадет немисча сўз бўлиб, “ўсмир” деган маънони англатади. Бу каби мактабларга ўрта асрларда немис қироллари асос солиб, 10-15 яшар аслзодаларнинг болалари ҳарбий таълим олган. Россияда кадет мактабининг очилиши Россия биринчи императори Пётр I (Пётр Алексеевич, ҳукмронлик йиллари – 1682-1725) номи билан боғлиқ. Пётр I даврида кадет мактабида таҳсил олиш етти йилгача давом этган. Александр ҳукмронлиги даврида (1801-1825) кадет мактаби беш йилга қисқартирилиб, унинг қошида икки йиллик мактаб ташкил қилинган. Амир Абдулаҳад шу мактабга ўғли Олимхонни берган ва унинг чинакам ҳарбий салоҳиятга эга инсон бўлиб етишишини истаган. Олимхонни кадет ҳарбий

³³ Қаранг: Наимов Н. Сўнгги ҳукмдор. Бухоро – 2008.

мактабига юбориш катта тантанага айланган. Олимхон сафарга чиқишидан олдин йирик савдогар ва сармоядорлар, амалдорлар ўзларининг моддий улушларини қўшишган. Бухоро амирлигининг катта савдогар ва сармоядорларидан бири Латифхўжа ва Убайдуллахўжалар 100 минг олтин танга ҳада этишган.

Ўша даврдаги удумга мувофиқ, Олимхон амир ва амалдорлар томонидан Россия подшоси Николай II га етказиши учун 11 турдаги буюмдан 11 тадан совға ҳозирланган. Айниқса, отсевар, чавандоз бўлган Россия императори Александр III га думидан тилла гардиш ўтказилган отни совға сифатида юборилгани манбалардан ўрин олган. Бундай анъана аслида азалдан мавжуд бўлиб, Соҳибқирон Амир Темур замонидан мавжуд эди, яъни ҳар бир қимматбаҳо буюмдан бир ҳукмдордан иккинчисига 9 тадан элчилар билан юборилган. Олимхон кадет ҳарбий мактабида иззат-ҳурмат билан кутиб олинган. Кадет мактабида ўқиш муддати беш йил бўлиб, мактабда қурол ишлатиш, сафда юриш, фахрий қоровулликда туриш каби машғулотлар ўргатилган. Россия империясининг турли ҳудудларидан кадет мактабига ўқиш учун келган бадавлат амалдор-

ларнинг болаларига тажрибали рус ҳарбий зобитлари бириктириб қўйилар эди. Олимхонга Демир исмли рус ҳарбий полковниги бириктирилган бўлиб, бу шахс бухоролик бошқа амалдорларнинг болаларига ҳам таълим берган .

Олимхон кадет ҳарбий мактабида фақат ҳарбий таълим олиш билан машғул бўлди, деб ҳисоблаш даъвосидан йироқмиз. У маишатпараст штабс капитан Ванновский билан дўст тутиниб, унинг раҳнамолигида саройдаги балларда иштирок этган, ресторан ва қаҳвахоналардан зиёфатларда қатнашган. Ҳатто Ванновский уни қиморбозлар даврасига ҳам олиб кирган.

Амир Абдулаҳад 1896 йилда бир қадар касал бўлиб қолгач, тахт вориси Олимхонни Бухорога қайтариш истаги билан ўғлига муддатидан олдин ўқишни тугатишга рухсат беришларини илтимос қилган. Ўқишни муддатидан олдин уч йилда (1893-1896) тугатиб, Бухорога қайтган Олимхон 16 ёшга кирган, барваста йигитча бўлиб қолган эди. Тахт вориси амир томонидан Насаф вилоятига ҳоким қилиб тайинланган.

Бироқ у Санкт-Петербург ва Россия марказий шаҳарлари бўйлаб саёҳат қилиш, эски улфатлари

билан меҳмоннавозлик қилиш одатини канда қилмади. Шу билан бирга у отасининг савдо ишларига ёрдам бериб турар, Россия шаҳарларидаги ярмаркалар даврида у ерларда бўлар эди. Шундай сафарлардан бири 1907 йилда юз бериб, Нижний Новгородда амир саёҳат қилган. Ушбу сафарда қоракўл билан савдо қилувчи Убайдуллаҳўжа ўғли Файзуллаҳўжани амир билан учраштирган. Файзулла Хўжаев отаси совға сифатида олиб берган олтин дастали қиличини маҳкам ушлаб туриб, мен савдогар эмас, сипоҳий бўламан! – деган. Амир 13 яшар боланинг журъатига қойил қолгани ҳақида ёзувчи Н.Наимов маълумот беради.

Тарихий адабиётларда Амир Сайид Олимхон ва унинг тахтга келиши билан боғлиқ кўп жиҳатлар баён қилинган. Айниқса истиқлол йилларида манғит амирларининг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётидаги иштироки, илм-фан, маданиятга ҳомийлиги, шахсий хислатлари, шахсиятидаги ижобий қирралар ҳақида ёзиш таомилга кирди. Бундай изланишлардан мақсад тарихий ҳақиқатни халқ оммасига етказишдир. Бироқ амирлар фаолиятини ёритишда “йўлнинг

нариги бетига” ўтиш ҳолатлари ҳам кузатилиб, фақат улардан ижобий хислат қидириш тенденциясини ҳам кузатиш мумкин. Уларнинг илм-фан ва маданият ривожини давлат сиёсати даражасига кўтарганлиги, халқ орасида юксак обрў-эътиборли бўлган каби фикрларнинг келиб чиқиши тарихий воқеаларни сохталаштиришга хизмат қилади.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек давлатчилиги тарихида манғитлар ҳукмронлиги йиллари муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Бу узоқ тарихий босқичда Бухоро амирлиги Туркистон минтақасида ўзига хос мавқе ва ўринга, нуфузга эга бўлган. Бироқ бу салбий жараёнлар юз бермаган, мавжуд имкониятлар тўла ишга солинган, дегани эмас.

Ўзбек давлатчилик тарихини миллий манфаатлар нуқтаи назаридан талқин этиш дегани, ёмонни яшириб, яхшисини ошириш эмас. Аксинча, холисийлик ва объективлик, тарихийлик ва замонавийлик тамойиллари, “кеча, бугун, истиқболда” мезонига амал қилиш барча учун манфаатли бўлади. Отаси вафотидан сўнг, Амир Сайид Олимхон Бухоро амирлигини 10 йил (1910-1920 йиллар) бошқарган. Унинг ҳукмронлиги даврида кейинги тадқиқотлар талқинича, мамлакатда бир қатор ижобий силжишлар рўй

берган. Жумладан:

1. У таълим соҳасида ислоҳот қилиб, Арки олийда мадраса очган. Мадрасага мударрисларни тафтишдан ўтказиб, шахсан ўзи тайинлаган. Мазкур мадрасада мударрисларга маош тайинланиб, илму толиблар таъминоти давлат ҳисобидан йўлга қўйилган.

2. Ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида (1910-1914) жадидлар мактаби очилишига ҳомийлик қилган, прогрессив ғоялар тарғиботига тўсқинлик қилинган.

3. Мамлакатда ободончилик ишларига ҳомийлик қилиб, кўприklar қурдирган, йўлларни тартибга келтирган, айрим солиқларни бекор қилдирган.

4. Мамлакатда техник янгиликлар: телефон, почта-телеграф, киноматография, фотостудия кабилар тарқалиши учун имкон берган. Агар диний мутаассиблар бу борада тўсқинлик қилмаганида, янада самарали ишлар амалга оширилган бўлар эди.

5. Бухоро амирлигида ички ва ташқи савдоривожини қўллаб-қувватлаган. Ҳатто амир оиласи амирликда қорақўл савдосида 3-ўринда турар эди.

Шу ўринда Амир Сайид Олимхоннинг

Афғонистон амирлари билан муносабатлари ҳақида фикр-мулоҳазалар билдириш мақсадга мувофиқ. Аввало, Амир Олимхоннинг Афғонистон давлатига ўтиши афғон матбуоти диққат марказида бўлган “Ёш афғонийлар” ҳукумати даврида бу мамлакатда босилган 23 номдаги газеталардан бири Ҳиротда чиқадиган “Иттифоқи ислом” газетаси (ҳафтаномаси) амирнинг афғон чегарасидан ўтганлиги ҳақида биринчи бўлиб хабар берган. Сайид Олимхон 1921 йил 4 мартда Вахш дарёсининг Чубек ирмоғидан Афғонистонга ўтган. У муҳожирликда биринчи тунни Абдуназарбек қишлоғида ўтказган. Амир Омонуллахон Шимолий Афғонистон вилоятлари ҳокимларига Амир Олимхонни иззат-ҳурмат билан кутиб олишни буюрган. Каттаган вилояти ҳокими Муҳаммад Акбархон ва унинг бош қўмондони Бибихон тўпдан 21 бор ўқ отиб, Сайид Олимхонни салют билан кутиб олган. Шундан сўнг, Амир Олимхон Ҳаётулобод қишлоғида бир ой ҳордиқ чиқариб, кейин Қобулга қараб йўл олган. Пойтахт Қобулда амир ва унинг 300 дан ортиқ мулозимларини амир Омонуллахон тантанали кутиб олиб, 3 кун меҳмондорчилик кўрсатган. Амир Олимхон

унинг белига жуда қимматбаҳо бўлган олтин камарини тақиб қўйиб, ўз миннатдорчилигини билдирган. Иккала амир ўртасида қавм-қариндошлик алоқалари бўлиб, Омонуллахоннинг бобоси Амир Абдурахмон (ҳукмронлиги: 1880-1901) Амир Музаффар қизларидан бири амир Абдулахад синглисига уйланган ва қуда-анда тутинган. Амир Абдурахмон Шералихондан енгилиб, Бухоро амири Музаффархон олдига қочиб борган, бироқ унга амир ҳарбий мадад бера олмагани учун, руслар ёрдамида тахтни эгаллаган эди. Унинг ўғли Ҳабибуллахон (1901-1919) даврида икки мамлакат ўртасида яхши қўшничилик, дипломатик ва савдо-сотиқ алоқалари ўрнатилган эди.

Амир Олимхон Афғонистонга муҳожирликка ўтганидан сўнг Амир Омонуллахон билан юзма-юз келган. Унинг ҳурматини жойига қўйган. Омонуллахон қуйидаги омилларни ҳисобга олган эди.

Биринчидан, икки давлат ҳукмдорлари орасида азалий қавм-қариндошлик ва қудандачилик муносабатларининг мавжудлиги, иккинчидан, яхши қўшничилик ва савдо-сотиқ алоқалари ўрнатилганлиги, учинчидан, икки

мамлакат аҳолисининг асосан ислом динининг сунна мазҳабига эътиқод қилиши, тўртинчидан, ислом ахлоқида меҳмонга иззат-икром кўрсатиш каби жиҳатлар мавжудлиги кабиларни келтириб ўтиш мумкин. Амир Омоннулахон Сайид Олимхонни Ҳусайн Кафт боғига жойлаштириб, унга дастлаб 12 минг афғон рупийси (айрим маълумотларда 11 минг 600 рупий) миқдорида нафақа белгиланган. Амир бу боғ торлик қилганлиги боис уни Ҳошимхон боғига кўчирадилар. Амир Омоннулахонга кўп ўтмай Сайид Олимхон бошқа кенгроқ жойга кўчириш ва нафақасини оширишни сўраб, мурожаат қилган. Амирнинг сўнгги қароргоҳи Фатуҳ қалъаси бўлиб, нафақа миқдори 14 минг рупийга оширилган. Амир Олимхон билан бирга Фатуҳ қалъасида унинг бутун қариндошлари истиқомат қилган. Кейинчалик унинг ўғилларига 290 рупийдан, турмушга чиққан қизлари ва қариндошларига 240 рупийдан, хотинларига 140 рупийдан нафақа белгиланган.

Амир Афғонистонга ўтган пайтида Туркистон минтақасида “босмачилик” (истиқлолчилик) ҳаракати давом этар эди. Амир Қобулдан туриб, уларни ҳарбий ва моддий жиҳатдан қўллаб-

қувватлаб турар, маънавий раҳнамолик қилар эди. Афғонистондаги “босмачи” тўдаларининг раҳбарлари Фузаил Махсум, Иброҳимбек, Шермуҳаммадбек кабилар унинг ҳузурига қатнаб туришган. Совет-афғон муносабатлари 1921 йил 28 февралдаги ўзаро дўстлик шартномаси туфайли мустаҳкамланган. Инглизлар ҳарбий тазйиқига қарши совет ҳукумати Афғонистонни ҳимоя қилишга ваъда берган. Бироқ ҳимоя эвазига советлар рақиби бўлган Амир Олимхонни ўз мамлакатидан чиқариб юборишни талаб қилган. Иккинчи томондан, Амир Олимхон Омонуллахон ҳузурига қатнайвериб, ундан “совет кофирлари”га қарши курашда қўллаб-қувватлашни талаб қилган. Оғир вазиятда қолган амир Омонуллахон совет ҳокимиятининг Афғонистондаги элчихонаси вакилларига (турли пайтларда Афғонистонда Старк, Раскольников, Фонштейн ва бошқалар совет ваколатхонасини бошқаришган) мурожаат қилган. Менинг мамлакатимда қўзғолончилик психологияси бор. Агар Олимхонни Афғонистондан чиқариб юборсам, тўнтариш юз бериши мумкин. Мен тахтдан ағдарилсам, Сизга хайрихоҳ амир тахтга келишига кафолат йўқ”? – деб жавоб

берган. Ўз пайтида амирнинг ёрдам сўраб қилган муурожаатларига эса: “Ҳали фурсат келган эмас, вақти келиб, бирлашиб, инглиз ва советлар зулмидан озод бўламиз!” – деб ёрдам беришни пайсалга солган.

Совет давлати ва Афғонистон ўртасида Кушка – Ҳирот – Қандаҳор – Қобул телеграф линияси ўрнатилган эди. Афғонистон шаҳарларидан Ҳирот, Маймана, Мозори шариф, Қандаҳор, Ғазнада совет ваколатхоналари очилган эди. 1921-1929 йилларда совет ҳукумати Афғонистонга олтин ҳисобида 1 млн. 600 минг сўм пул, 5 мингта милтиқ, 12 та аэроплан билан ёрдам кўрсатган эди.³⁴

Омонуллахон Москвада совет ҳукумати раҳбарлари В.Ленин ва М.Калининлар билан учрашиб, музокаралар олиб борган эди. 1926 йилда Иброҳимбек Омонуллахондан Амир Олимхон ҳузурида яшашга рухсат олган эди. 1923 йилда Афғонистонда муҳожир бўлиб ўтган Шермуҳаммедбек ҳам бу мамлакатда яшаб қолган эди.

Амир Олимхон шикор (ов) ни яхши кўради-

³⁴ Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). Бухоро: 2004. 77 бет.

ган, устаси фаранг мерган эди. У айрим вақтларда Омонуллахон билан овга чиқар эди. Амирнинг Афғонистонда таваллуд топган тўнғич фарзанди Сайид Умархон қўлида сақланган фотолавҳалардан бирида амир Омонуллахон оёғи остида қирғовул, тустовуқ, қуён, сувсар каби овланган ҳайвонлар қалашиб ётган, амир Омонуллахон оёғи остида улар 3-4 таси тасвирланган. Ўша давр таомилига кўра, ов ўлжалари ҳар бир овда иштирок қилган киши оёғи остида тўпланиб фотолавҳа олинган. Амир Омонуллахон Афғонистонда бир қатор ислохотлар ўтказиб, “европалашув”, “модернизациялашув” сиёсатини илгари сурган эди. 1925-1926 йилларда унинг шаҳар аҳолиси маиший ҳаётига қаратилган “Европача кийиниб юриш тўғрисида, шляпа кийиб юриш тўғрисида” каби миллий менталитетдан узоқ фармонлари эълон қилинган эди.

Амир Олимхон эса бухороча миллий кийимда юришни хуш кўрар эди. Қобулда ҳар йили 21 февралда жўшон (мустақиллик байрами) нишонланган. Байрамда меҳмонлар ҳам иштирок этар эди. Шундай байрамлардан бирида Қобул майдонига бухороча салла, чопонда ташриф

буюрган Амир Олимхонни соқчилар ичкарига киритмайди, шунда амир хафа бўлиб ўз фойтунига ўтириб, қароргоҳи Фотуҳ қалъасига қайтган. Амир Омонуллахон вазиятдан хабар топиб, ўз соқчиларини амир ҳузурига юбориб, байрамга таклиф этган. Бироқ Бухоро амири байрамга боришдан бош тортган. Амир совет ҳукумати талаби билан Қобулдан 11 км узоқликка махсус рухсатсиз чиқиб кета олмаган, аслида у уй қамоғида истиқомат қилган. Амир Омонуллахон билан Амир Олимхон муносабатлари илиқ бўлсада, Бухоро амири афғон амири қатъият кўрсатмагани, қўллаб-қувватламагани учун ундан хафа бўлган.

Амир Омонуллахоннинг европача ислоҳотлари, афғон халқининг “ўта диндор” эканлиги билан боғлиқ жиҳатлар афғонларда норозиликни кучайтирган. Шунингдек, “ёш афғонийлар” ҳукуматида коррупция ва порахўрлик авж олган. Сиёсий ҳокимиятнинг бўшашидан фойдаланган амирга қарши кучлар мамлакатда тўнтариш қилиб, 1929 йил январ-октябр ойларида яъни ўн ой Бачаи Сақо-Ҳабибулло Килконий (Дала кичик командири) тўнтариш қилиб, “ёш афғонийлар”ни ағдарган. Бачаи Сақо “Қобулистон” деган давлат

тузган. Бироқ у сиёсий тажрибаси йўқ шахс бўлгани учун давлатни бошқара олмаган. Афғон тарихчиси Ғулом Ғубор ўзининг “Афғонистон тарих чорраҳаларида” номли китобида³⁵ Бачаи Сақо ҳукмронлиги даврида Афғонистон тараққиёти юз йил орқага кетди” – деб ёзган эди. Амир Олимхон Бачаи Сақо амирлик тахтига келган дастлабки кунларданоқ унинг ҳузурига кирган. Олтин мураса тошларидан бирини унга совға қилар экан, Бачаи Сақодан совет кофирларига қарши курашда ёрдам сўраган. Амир Олимхон амир Омонуллахонни советларга сотқинликда айблаган. Бачаи Сақо Афғонистондаги туркистонлик мужоҳидларга эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқини берган. Унинг ҳукмронлиги ойларида афғон тупроғидаги Иброҳимбек Лақай сингари “босмачилар” фаоллашган. Амирда ўз маслакдошлари билан Туркистондаги ҳаракатларда иштирок этиш умиди уйғонган. Бироқ афғон ижтимоий табақалари ўртасида Бачаи Сақонинг реакцион ҳукумати катта норозиликни келтириб чиқарган. Аввал Европада, сўнгра Ҳиндистонда муҳожирликда

³⁵ Ғубор Ғулом. Афғонистон тарих чорраҳаларида. Қобул. 1967.

яшаб, қулай вазият кутаётган амир Омонуллахон ҳукуматида ҳарбий вазир бўлган Нодир Муҳаммад амир номидан иш кўриб, армия ва халқни ўз томонига ағдарган. 1929 йил октябр-ноябр ойларида Муҳаммад Нодиршоҳ номи билан Қобулни эгаллаб, Бачаи Сақони қатл этиб, Афғонистон тахтига чиққан. Нодиршоҳ ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан бошлаб мамлакатда тинчлик ўрнатиш мақсадида “босмачи” ҳаракатларини тугатган. Амир Олимхон Нодиршоҳ билан муносабатлар ўрнатиш учун ҳаракат қилган бўлсада, янги ҳукмдор амирдан сиёсатга аралашмай, тинч яшашни талаб қилган. Амир Олимхон чекинишга мажбур бўлган. 1931-1933 йилларда совет-афғон шартномалари имзоланиши амирнинг сўнгги умидларини саробга айлантирган. 1933 йилда Нодиршоҳ ўлиmidан сўнг, ўғли 17 яшар Муҳаммад Зоиршоҳ Афғонистон тахтига чиққан. У қирқ йил (1933-1973) Афғонистон тахтини бошқарган. Зоиршоҳ даври Афғонистон тарихида нисбатан тинч ва осойишта давр бўлган.

Зоиршоҳ даврида Амир Олимхон унинг ҳузурига бир неча марта ташриф буюрган, бироқ афғон амири сиёсий мавқеидан келиб чиқиб,

амирга тинч яшашни маслаҳат берган. Амирга иккинчи жаҳон уруши янгидан умид берган. Немис айғоқчилари Вицео ва Росмуслар Афғонистонга келишган, немис фашистларининг аэропорти ташкил этилган, шунингдек афғон ерида немис завод ва фабрикалари қурилган. Германия жанубдан совет ҳокимиятига зарба беришни режалаштирган эди. Афғонистон ҳукумати махсус идораси “бетараф” йўл тутиб, вазиятни пойлаган. Муҳаммад Зоиршоҳ Афғонистондаги амир Олимхон сингари Туркистон муҳожирларига “юмшоқлик” сиёсатини юритган. “Ватанни қутқариш комитети” (“Фаол”) тузилган. Афғонистон ҳукумати бу яширин уюшма ва унинг аъзолари ҳақида маълумотга эга бўлган. 1942-1943 йилларда совет-герман frontiдаги туб бурилишдан сўнг, 1943 йилда “Фаол” тугатилган, унинг аъзолари Қобулдаги “Демазанч” ҳибсхонасида занжирбанд қилинган. Шундан сўнг Амир Олимхоннинг барча умидлари чиппакка чиқиб, руҳан тушиб қолган. У афғон амири Зоиршоҳ ҳузурига кириб: “Қирқ уч йилдан буён Ватан ҳасратида яшадим, юрт соғинчи мени бир дақиқа ҳам тарк этмади. Ватан ҳасрати билан ўлсам керак” – деб айтган. Амир

Олимхон афғон амирларидан Омонуллахонга олтин камарини, Нодиршоҳга олтин тожини совға қилган эди. Бу ноёб ва қимматбаҳо буюмларга 10 та Фатух қалъаси сингари ерларни сотиб олиш мумкин эди. Айрим манбаларга кўра, амир умрининг охирида васваса касалига дучор бўлганлиги, Афғонистонда туғилган фарзандлари афғон ҳукумати бошлиғи (Садраъзам)га кириб, ундан автомобиль сўрашгани билан боғлиқ фикрлар бор. Гўёки шунда Садраъзам уларга: “Уруш шароитида вазирларимиз пиёда юрибди. Биз сизга автомобиль бера олмаймиз” – деб жавоб беришган. Бошқа бир маълумотда эса “амир ўзига ва Садраъзамга янги автомобиль харид қилган” – деб ҳам келтирилади.

Хуллас, Амир Олимхон Афғонистонда бу давлатнинг тўртта ҳукмдори: Омонуллахон, Бачаи Сақо, Муҳаммад Нодиршоҳ, Муҳаммад Зоиршоҳлар билан бир неча марта юзма-юз келган.

Амир Олимхон Афғонистон ҳудудига ўтганидан сўнг, совет адабиётида тарғиб қилинганидек, “гадо” ва бутунлай “қашшоқ” бўлиб қолган эмас эди. Қорақўл савдосини Шарқ мамлакатлари билан йўлга қўйиш амир оиласи қўлида

бўлиб, амирнинг савдо вакиллари (агентлари) Пешовар орқали Британия Ҳиндистони билан савдо қилишар эди. Амир муҳожирликка ўтишдан олдин жуда катта ҳажмдаги қоракўл терилари билан ўз вакиллари Тўрақулбой даллол, Қори Мирзо, Қори Муҳиддинларни Пешоварга юборган. Улар қоракўлдан келган даромадни Пешовар банкига катта пул миқдорида жойлаштиришган эди. Амир тахтдан ажралиб, сиёсий мавқеи тушганидан фойдаланган бу савдогарлар ушбу пуллари ўзлаштириш мақсадида бўлишган. Афғонистон ҳукуматидан амир Пешоварга сафар қилиш учун рухсат сўраган. Бироқ унга рухсат берилмаган, шунга қарамай, амир судлашиб, Пешовар банкидаги пуллари бир қисмига эга бўлган. Амир Қобулда олтин буюмлар билан савдо айланмаси бир миллион сўмни ташкил этадиган заргарлик дўконига асос солган. Заргарлик дўконидан келадиган даромад амир ҳисобига тушиб турган.

Шунингдек, амир қариндошларидан бирига бир миллион олтин сўм бериб, ўзининг номидан Пешоварда дўкон очишни топширган. Аммо бу шахс пулни олиб қўйиб бўлган.

Амир Олимуҳаммад истиқомат қилган Фатух

қалъасига Афғонистондаги Туркистон муҳожирларининг турли тоифа ва табақадаги вакиллари ташриф буюриб турган. Нуфузли муҳожир туркистонликлардан бири Шайх Маҳмудхон Тўра қуйидагича эслаган: “Амир Олимхон қароргоҳида туркистонлик муҳожирлар доимро зиёратга боришар эди. Айниқса амир ҳузурига мусулмонларнинг Қурбон ҳайити, Рўза ҳайити байрамларида ташриф буюрадиганлар сони кўп бўлган. Шунда амир зиёратга келганларга кичик тирқиши бор жойдан ўзини кўрсатмай туриб, олтин, кумуш тангалар сочган. Мусулмончиликда бунини ҳайитлик инъоми деб, ҳайитликни одатда ёши катталар, бадавлат, ўзига тўқ кишилар тарқатган. Шундай байрамларнинг бирида отамиз ҳамроҳлигида 5-7 яшар биз болалар ҳам амир ҳузурига бордик. Амир хайр-эҳсон қилиб сочган олтин тангалардан бирини мен ҳам олдим. Шунда амир мени ўзига чорлаб: “Сен тўрамни ўғлимисан” – деб сўради. Мен Маҳмудхон тўрани ўғли эканлигимни айтдим, амир мени елкамга ўнг қўли билан қоқиб қўйиб, “яхши одам бўл,”³⁶ – деган эди.

Демак, амир Фатух қалъасида турганида

³⁶ Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. – Т.: 2008.

танга сочиш билан бирга, туркистонлик муҳожирларга қурбонлик ва хайр-эҳсонлар ҳам қилиб турган. Амир сиёсий майдонда мавқеи тушган бўлсада, бир пайтнинг ўзида совет ҳокимияти ва инглиз айғоқчилигининг назорати ҳамда кузатуви остида бўлган. Унинг ҳаётида 1923 йилда иккита муҳим воқеа юз берган. У Англиянинг Қобулдаги вакили Хемфири орқали Буюк Британия ташқи ишлар вазири Керзон билан боғланиб, мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари Макка ва Мадинага ҳажга бормоқчи бўлган. Бу амирнинг инглиз ҳукуматига биринчи бор мурожаати эмас эди. У совет ҳокимиятига қарши курашиб юрган даврида, яъни 1920 йил октябрида Ҳисор вилоятидан туриб, Англия қироли Георг 5 га мактуб ёзиб, ундан моддий ва ҳарбий кўмак сўраган эди. Мактубни амир 15 кишилик элчилик ҳайъати билан Англиянинг Қошғардаги (Хитойнинг Шингжон уйғур мухтор райони) консулига юборган эди. Амир ҳайъати Қошғар орқали Британия Ҳиндистонига йўл олиб, бу давлатда турган Калькутта генерал губернатори орқали Англияга мактубни етказиши керак эди. Мактубда 100 000 фунт ақча, ўқ-дорилар билан бирга 20 000

минг қурул, 30 пулемёт, учувчилар билан бирга 10 та аэроплан, 2 минг ёрдамчи аскарларингизни Қоратегин орқали жўнатсангиз”³⁷ – дейилган эди. Бироқ бу мактуб жавобсиз қолдирилган ва инглизлар советлар билан муносабатни кескинлаштирмасликни ишташган. Муҳожиратда яшаётган амир ҳақида Англия ташқи ишлар вазирлиги Қобулдаги ваколатхонаси орқали маълумот сўраган. Керзонга тақдим этилган маълумотда биринчидан, Амир Олимхон сиёсий мавқеини йўқотган, Қобулда муҳожир бўлиб яшаётган собиқ амирдир, иккинчидан, у Омонуллахонни инглизларга қарши курашда қўллаб-қувватлаган, учинчидан, Бухородан қочаётганда ўз оиласини большевиклар қўлида қолдириб, “раққосалар” (канизаклар)ни олиб қочиб Қобулга келган, енгилтак бир инсон каби салбий фикрлар келтирилган. Бу маълумотларни ўқиб таъсирланган Керзон “вой хумпарей” – деб юборгани маълумотларда қайд этилган. Амир 1921-1923 йилларда Афғонистон-

³⁷ Маҳмуд Ҳамроев. Амир Олимхоннинг инглиз қиролига мактуби. Бухоро тарихи масалалари. (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача) мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Бухоро – 2024. Б. 277-279.

нинг БХСР ва РСФСР даги ваколатхоналарига ўз қавм-қариндошларини Қобулга юбориш ҳақида бир неча марта мурожаатлар қилган. Унинг Макка ва Мадинага ҳам зиёрати амалга ошмаганидан кейин, асосан юқоридаги масалага эътиборини қаратган. Амир аввало уч нафар фарзанди Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимни ҳузурига юборишларини кўп марта илтимос қилган. Бу масалада БХСР да махсус комиссия тузилган. Ушбу комиссия таркибига 1923 йилда Абдурауф Фитрат, Аббос Алиев, Қори Йўлдош Пўлатовдан яъни уч кишидан иборат ҳукумат комиссияси тузилган. Комиссия аъзолари амирнинг 117-118 та оила аъзолари тақдирини ҳал қилиши керак эди. Улар орасида амирнинг сингиллари, тоғавачча, амаки-вачча, холавачча кабилар бор эди. Комиссия қарорига кўра, 52 нафар (Садриддин Айний маълумотича 51 нафар) қариндошлари амир ҳузурига яъни Қобулга юборилган. 65 нафар авлоди Бухорода қолдирилган. Ўғиллари Москвага олиб кетилган. Улардан Султонмурод ва Раҳимнинг ҳаёти фожеали кечган. Шоҳмурод эса совет армиясида генерал-майор даражасига эришган. Шу ўринда бир неча мулоҳаза: БХСР ҳукумати раҳбари

Файзулла Хўжаев амир ва унинг авлодлари Афғонистон сафарига чиққанларида мусофирликда қийналиб юрган бўлса, деб ўйлаган ва амирга етказиш учун 19 та бриллиант кўзли қимматбаҳо узук бериб юборган экан. Бу тарихий ҳақиқатга қанчалик тўғри келади, бизга номаълум. Шундан кейин Амир Олимхон Қобулда Файзулла Хўжаев ҳақида айтиб юрган салбий фикрларини тўхтатиб, умуман бу ҳақда сўз очмай қўйган. Таниқли жадид ва адиб Садриддин Айний БХСР матбуот органи ҳисобланган “Бухоро ахбори” газетаси саҳифаларида “Кўрсунлар”, “Шўро ҳокимиятининг муомаласи” номли мақолалари билан чиқиб, уларда амир Файзулла Хўжаевни ўлимга маҳкум этди, Файзулла Хўжаев эса унга инсонийлик намунасини кўрсатиб, қавм-қариндошларини ҳузурига юборган, каби фикрни илгари сурган. Амир Олимхон қўлидаги олтин ва сармоядан фойдаланиб, Макка ва Мадина ҳажига борадиган мусулмон зиёратчилар учун Макка шаҳри “Ал-Масоф” кўчасида Амир Олимхон (Бухоро “теккеси” – меҳмонхонаси)ни ҳам қурдирган. Ушбу текке тепалик устида қурилган бўлиб, тўрт қаватли бўлган, бир йўла 50 та зиёратчига хизмат кўрсатган. Текке Макка шаҳридаги зиёрат-

гоҳга жуда яқин бўлиб, ҳозирда унинг араблашган авлодлари қўлидадир.³⁸ Англия айғоқчилиги амирнинг ҳар бир қадамини кузатиб турган, унинг хатти-ҳаракатини назоратда тутишга ҳаракат қилган. Шу сабабли амир оиласи ва қавм-қариндошлари билан истиқомат қилган Фатух қалъасида инглиз айғоқчилари “чойхоначи”, “инглиз тили муаллими”, “хизматчи” ниқоби остида яшаб келишган. Нарзулла исмли шахс асли Ҳиндистондан келган, амирни чойхоначиси, яъни меҳмонлар келганида чой дамлаб, дастурхон тузатувчиси бўлиб хизмат қилган. Унинг вазифаси амир ҳузурига кун давомида кимлар келиб кетган, шулар тўғрисида маълумот бериш бўлган. Шу хизмати учун у инглизлардан бир ойда 600 кольдер олиб турган. Инглизлар бир чақани ҳам текинга бермайдиган кишилар эканлиги ўз-ўзидан аён. Ёхуд амир қалъасида Ҳиндистондан келган Хожа Караматуллоҳ ва Хожа Раҳматуллоҳ исмли шахслар истиқомат қилган. Улар амирнинг Фатух қалъасида турли хотинларидан дунёга келган 16 та ўғил фарзанди ва 21 та қиз фарзандларига

³⁸ Туркиялик ўзбек мухожири Зойирхўжа ҳикояси, 2019 йил 22 август.

(жами 37) англиз тилидан таълим беришган. Аслида улар ҳам 1000-1200 фунт стерлинг эвазига англизларга айғоқчилик қилишган, боз устига амирдан ҳам олтин танга эвазига инъомлар олиб туришган. Бундан ташқари амир ҳузурида “Доривор” лақабли, асли исми-шарифи Оға Муҳаммад бўлган шахс ҳам истиқомат қилиб, унинг ўзи ва онаси англизларга айғоқчилик қилган.

Шунингдек, совет айғоқчилиги вакиллари ҳам амирни кузатиб борган. Афғонистон ва бошқа Шарқ мамлакатларида совет махфий айғоқчиси бўлган Оғабеков (асли фамилияси Артурян)га амирни йўқотиш, уни “орадан кўтариш” вазифаси топширилган. Оғабековга бу айғоқчилик хизмати-ни бажариш учун катта маблағ берилган. Унинг “шотирлари” бир неча марта амирни ўлдиришга қаратилган фитна уюштиришган. Уринишларда бирида йўлга чиқишдан олдин амир фойтуни остига бомба қўйилган. Бироқ бомба муддатидан олдин портлаб, “мўъжиза” билан амир ҳаётда яшаб қолган. Иккинчи бор уринишда амир фойтуни ўтадиган йўл миналаштирилган. Бироқ мина яроқсизлиги туфайли портламаган. Совет айғоқ-

чиси Оғабеков амирни йўқотишда “босмачилик” ҳаракати йўлбошчиларидан бири Шермуҳаммадбек қўшоқбой ўғлидан (1893-1970) фойдаланмоқчи бўлган. Афғонистон ташқи ишлар вазирлигида фаолият юритган Миролой Ҳасанбейни қўлга олган. Оғабеков бу шахс орқали Шермуҳаммадбек ва укаси Нурмуҳаммадбек (1983 йил вафот этган) билан Қобулда яширин учрашган. Оғабековнинг хотирлашича, у Шермуҳаммадбекка катта миқдорда пул берган. Оғабеков хотиралари 1929 йилда хорижда чоп этилган Туркистон муҳожирлари журнали “Ёш Туркистон” (1929-1939 йилларда бу журналнинг 127 та сони босилган)да “Бурунги чекист Оғабековнинг хотиралари” сарлавҳаси остида бир неча сонда босилган. Оғабековнинг Шермуҳаммадбекка амирни ўлдириш учун катта миқдорда пул берганлиги билан боғлиқ жиҳатлар матбуотда катта можарога айланган. Эътироз билдирганларга Оғабеков раддия ёзиб: “Мен пулни Миролой Ҳасан уйида, укаси Нурмуҳаммадбек гувоҳлигида Шермуҳаммадбекка берганим ҳақиқат”, – деб чиққан. 1953 йилда Туркиянинг Адана шахрига кўчиб ўтган Шермуҳаммадбек: “Бундай учрашув бўлган

эмас, мен ҳеч кимдан бир чақа олган эмасман” – деб билдирган. Амирнинг ўғиллари тақдирига тўхталадиган бўлсак, Москвага олиб кетилган ўғилларидан Раҳим (энг кичик ўғли) қочиб отасининг олдига бормоқчи бўлган, бироқ 1938 йилда чегарачилар томонидан отиб ўлдирилган. Катта ўғли Султонмурод рабфак (рабочий факультет)да ўқиб, совун заводида ишчи бўлиб ишлаган. Унга совет ҳукуматининг душмани сифатида қарашган. Унинг очлик азобидан вафот этганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.

Ўртанча ўғли Шоҳмурод Олимов (1910-1975) нинг тақдири мутлақо бошқача кечган. 1928 йил 16 июнда “Известия” газетасининг бир саҳифасида унинг “Амир Олимхоннинг ўғли отасига шундай дейди.” сарлавҳаси остида Шоҳмуроднинг “Очиқ хати” босилган. Хат большевик мафкурачилари томонидан тайёрланган бўлиб, эндигина 19 ёшга кирган шахс бу каби фикрларни ёза олмаслиги ўз-ўзидан аён эди. “Очиқ хат”да Шоҳмурод Олимов отасидан бутунлай воз кечганлиги баён этилган эди.

Шундан сўнг, Шоҳмурод Олимов Москвадаги В.Куйбишев номидаги ҳарбий академияда таҳсил

олган. Ҳарбий унвонлари йилдан йилга ошиб, 1943 йилда генерал-майор даражасига эришган. 1943 йилда Қрим учун жангларда қаттиқ яраланган ва турмуш ўртоғи Лариса Борисовна кузатувида Москва ҳарбий госпиталига олиб келинган. Урушдан кейин В.Куйбишев номидаги ҳарбий артиллерия академиясида дарс берган. У доимо хафақон юрган, ўтмишни эслашни истамаган, олимлар даврасидан ўзини четга тортиб юришини замондошлари хотирлайди. Шоҳмурод Олимов Афғонистонда таваллуд топган ука ва сингиллари ҳамда қариндошлари билан алоқа ўрнатиш ўзига муаммо туғдиришини яхши англаган. Шу сабабли 1980 йилларда Киев давлат университети Фалсафа факультетида таҳсил олаётган неvara жиянларидан бири йўқлаб келганида: “Ўзингга ҳам, менга ҳам муаммо келтириб чиқарма, бундан кейин мутлақо келма”, – деб эшикни ёпган.

Демак, тақдирнинг тақозоси ва ўша даврнинг зиддиятли вазияти туфайли амир ва унинг оила аъзолари тақдири мана шундай кечмишни бошидан кечирган.

V БОБ. ХАЗИНА МИҚДОРИ, БОЛЬШЕВИКЛАР БОСҚИНИ ВА ХАЗИНА ТАҚДИРИ

Бухоро амирлиги хазинаси (маълумотларда олтин хазинаси) салкам 175 йил давомида улкан бойлик бўлиб, унга бош хазинабон масъул бўлган. Бош хазинабон ҳузурида дафтардор билан бирга 40 киши фаолият юритган. Амир Абдулаҳадхон замонида Файзуллаҳўжа Тўқсабо Муҳаммадиев 22 йил хазинабон лавозимида фаолият юритган. Амир Сайид Олимхон ҳукмронлиги йилларида хазинабон лавозимида “Жаллодбек” лақабли Имомқули исмли шахс бош хазинабонлик қилган.³⁹

Хазина сир тутилгани туфайли унинг миқдори бу йўналишда иш олиб борган муаллифлар томонидан турлича талқин қилинган. Жумладан, Н.Наимов Бухородаги Арки олийда сақланган хазинада 1 млн. 148 минг 380 дона аштархоний тангаси, 4 млн. 635 минг 100 дона рус тилла тангаси, 17 тонна 728 кг Гамбург қуйма тилласи, 41 тонна 404 кг Гамбург кумуш қуймаси, 62 млн. 834 минг 780 дона Бухоро тилла тангаси, 1 тонна 56 кг Бухоро қуйма кумуши бор эди.

³⁹ Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси. Т.: Фан, 2018. Б. 47-48.

Бундан ташқари хазинада шахсан амир ва унинг оила аъзоларига тегишли 968 карат бриллиант (1 карат 0,2 гр.), 8 минг 617 карат турли либосларга тикилган бриллиант, минглаб ёқут, феруза ва марварид тошлар билан безатилган сирғалар, узуклар, билакузуклар, бошқа зебзийнатлар сақланган. “Амир ва унинг оила аъзолари сандиқларидаги беҳисоб зебу зийнатлари бу ҳисобга кирмайди” – деб ёзган.⁴⁰

Тожикистонлик олимлардан профессор Н.Ҳотамов (асли Бухоро вилояти Пешкў туманида таваллуд топган) ва академик Муҳаммаджон Шакурӣ (машҳур тараққийпарвар қози ва улкан кутубхона эгаси Шарифжон Садризиё (1867-1932) нинг ўғли) тадқиқотларида амир хазинасида 1.148.380 дона Бухоро тилласи, 4.365.100 дона рус сўми, 1 млн. 108 пуд Гамбург тилласи, 45 тонна рус нуқраси, 1.385 пуд Бухоро нуқра тангаси, 62.834.780 дона турли-туман тангалар, 16 пуд олтин кукуни, 864 пуд рус нуқра тангаси, 3482 карат бриллиант ва гавҳар мавжуд бўлгани, улар ўнлаб вагонларда Россияга олиб кетилгани⁴¹ бир

⁴⁰ Наимов Н. Амирининг хазинаси. Т.: Фан, 2005. Б. 47.; Амирининг зурриёти. Бухоро – 1995. Б. 40.

⁴¹ Ҳотамов Н. Таърихи халқи тожик. (Аз солҳои 60-ум асри 19 то

хил талқин этилган. С.Холбоев ўзининг “Бухоро амирлигининг олтин хазинаси” номли китобида юқоридаги муаллифларнинг маълумотларини келтирган ҳолда уларни қиёсий таҳлил қилади. Н.Наимов ва С.Холбоевлар амирлик хазинаси миқдори ҳақидаги илк маълумот “Ойина” журнали 1914 йил 25-сонида берилгани ва айнан шу журналда келтирилган рақамларни бирдек талқин этишган.

Бухоро амирлигининг хазинаси миқдори ҳақида фикр билдирилар экан, хазинанинг бир қисми мамлакат 27 беклигидан айримларида ҳам сақланган. Масалан, Чоржўй беклигида амирнинг шахсий хазинаси бўлган. Унда 10 пуд олтин (160 кг), ва минг пуддан ортиқроқ кумуш тангалар сақланган. Шу бекликда сақланаётган амир хазинасига тегишли қимматбаҳо буюмлар ва тангалар 1 млрд. сўмдан ортиқ бўлган. Айрим маълумотларда Чоржўй беклигидаги хазина 142 пуддан кўп бўлган. Шунингдек, амир Насаф (Қарши) беклигида ҳам бир хазина сақлаган.⁴²

соли 1924.). Душанбе, 2007. С.260-261.; Муҳаммадчони Шакурий. Бухоройи фитнаи инқилоб дар Бухоро. Душанбе, 2010. С.49.

⁴² Ёўлдошев Н., Ҳайдаров Й. Амир Олимхон хазинаси қасрда?. // Фан ва турмуш, 1991. 10-сон. Б.18.

С.Холбоевнинг ёзишича, Чоржўй ва Қарши бекликларидан ташқари Шаҳрисабз, Кармана, Хатирчи каби бекликларда ҳам махсус хазинахоналар бўлиб, уларда катта миқдорда олтин ва кумуш тангалар, қимматбаҳо буюмлар, савдо-сотиқдан келган, чет элда зарб этилган тангалар ва пуллар жамланган. Амир Олимхон 1917 йилда Насрулло қўшбеги раҳбарлигида хазинани тафтиш қилиб, барча буюмларни рўйхатга олдирган ва танга пулларни ҳисоб-китоб қилдирган. Насрулло қўшбеги барча бойликларни ўша давр пули ҳисобида 73 млн. 252 минг 380 сўмлик эканлиги ҳақида амирга ҳисобот берган.⁴³

Бу рақамни ҳам тўла деб бўлмайди. Биринчидан, бекликлар хазинахоналаридаги бойликлар бу ҳисобга кирмайди, иккинчидан, амирнинг шахсий бойликлари ҳисоб-китоб қилинмаган. Таъкидлаш жоизки, монархия бошқаруви даврида подшо мулки ва давлат мулки бирдек ҳисобланиб, амир барча бойликларнинг эгаси бўлган. Амир Олимхон хазинасини ҳисобга олишда иштирок этган шахслар қисқа вақтда сирли равишда ғойиб бўлишган. Бунинг сабаби

⁴³ Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси. Б. 45-46.

аён. Насрулло қўшбеги эса 1918 йил март ойида Колесов воқеасидан сўнг қатл этилган. Шундай қилиб, хазина миқдори ҳақидаги бирдан бир гувоҳ амирнинг ўзи бўлиб қолган. Хазинадаги буюм ва пулларнинг турлари 34 тадан ортиқ бўлиб, улар Бухоро тилласи, рус тилласи, Гамбург тилла ва кумушлари, майда рус олтин ва кумуш тангалари, мис тангалар, олтин кукуни, бриллиант, олмос, гавҳар (ишлов берилган олмос), турк тилла лираси, испан ва итальян пиастраси, бриллиант қадалган чопон ва олтин дастали қиличлар, инглиз фунт стерлинги, узук ва марваридлар, хориж тангалари, ёмбилар, афғон ва ҳинд рупияси кабилар бўлган. Бухоро Арки олийси ва бир қатор бекликлардаги хазинахоналардан ташқари амирнинг хорижнинг турли банкларида қўйилган катта миқдордаги маблағлари бўлган. Амир Олимхон отаси амир Абдулаҳаднинг хориж банкларига қўйган миллион-миллион долларлик пуллари-нинг меросхўри бўлган. Париж банкида сўнгги ҳукмдорнинг 190 млн. сўм маблағи бўлган. Женева банкида 180 млн. олтин сўм пули мавжуд бўлиб, у мутассил кўпайиб борган. Бундан ташқари амирнинг Лондон, Пешовар, Бомбей банкларида

ҳам қўйилган заҳиралари мавжуд эди. Унинг биргина Пешовар банкига қўйган маблағи 2 млн. сўм бўлган. 1920 йил ёзида Британия Ҳиндистони орқали Лондонга 200 та туяда қоракўл тери ва Лондон банкига қўйиш учун катта миқдорда олтин ва кумуш пуллар юборган. 1920 йил июл ойи бошида 3 туя олтин, 16 туя кумуш, 25 туя қимматбаҳо буюмларни сақлаб туриш учун Машҳад (Эрон)га юборган.⁴⁴ Амир хориж ва Россия банкларига қўйган маблағларини деярли қайтариб ололмаган. Европа банкларига (Париж ва Женева) қўйилган пуллар йиллар давомида кўпайиб борган. У Афғонистонда турганида вакили Юсуфбек Муқимбоевни (1927-1928) Европага юборган. Амир пулларини қайтарилишидан умидвор эди. Бироқ Юсуфбек Муқимбоевдан банкларга қўйилган пулларнинг васиқасини талаб қилишган. Бироқ амир Бухородан қочаётганида таҳликада бу васиқаларни унутиб қўйган ёхуд қочиб кета туриб, йўлда йўқотган эди. Фақат Ҳиндистонга вакиллари Қори Музроб ва Қори Муҳиддинлар билан юборилган 165 минг туя, қоракўл тери, олтин ва кумуш пулларни судлашиб,

⁴⁴ Жалилов С. Бухоро тақдири... Б. 245-247.

бир қисмини қайтариб олган холос.

Мислсиз бойликларга эга бўлган амир Сайид Олимхон ўз маблағини кўпайтиришда давом этган, бироқ ўз давлатини бўлажак хавфдан ҳимоя қилишдан хушёрлигини йўқотган. Қуръони каримнинг “Анбиё” сураси 7 оятида “Биз сизларнинг (сабр-тоқатларингизни синаш учун) ёмонлик билан ҳам, (шукр қилишингизни билиш учун) яхшилик билан ҳам алдаб, имтиҳон қилурмиз” – деб келтирилган.

Бироқ амир мол-дунё ва бойлик банданинг бу дунёда умрбод, мангу яшаб қолишини таъминлай олмаслигини англашдан узоқлашади. Ҳолбуки, Қуръони каримнинг “Ҳумаза” сураси 1-4 оятларида келтирилишича: “(кишиларга дилозорлик қилиб, уларнинг обрўларини тўкиб юрадиган) ҳар бир бўҳтончи ғийбатчига ҳалокат бўлгайки, (топган) мол-дунёси ўзини мангу (ўлмайдиган) қилиб қўяди, деб ўйлайдиган ҳолида (фақат) мол тўплаган ва ўша мол-дунёсини ҳисоб – китоб қилиб (бирор савобли ишга сарфламасдан) юрган кимсадир. Йўқ (унинг бу ҳисоб-китоби бекордир). Қасамки, у албатта чилпарчин қилувчи (дўзах)га ташланур!

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб ай-

тиш мумкинки, ҳанузгача амир Олимхонга авлодлари томонидан мерос бўлиб қолган ва ўзи сармоя билан янада тўлдирган хазинанинг аниқ миқдори маълум эмас. Чунки бу хазина турли жойларда Арки олийда ва бекликларда сақланган. Иккинчидан, 1917-1920 йилларда таҳликага тушган амир хазинанинг бир қисмини хорижга қочириш чораларини кўрган. Учинчидан, амир ва унинг отаси Абдулаҳадхон хориж ва Россия банкларига қўйган маблағлар сочилиб кетган. Тўртинчидан, амир ва унинг меросхўрлари томонидан маблағларни қўлга киритиш билан боғлиқ ҳаракатлар самарасиз бўлиб чиққан.

Демак, амир хазинаси миқдори ва ундаги буюмларнинг турлари билан боғлиқ изланишларни давом эттиришга эҳтиёж мавжуд деб ҳисоблаймиз.

1920 йилнинг ёзида Бухоро амирлигига совет ҳокимияти босқини аниқ бўлиб қолган. Туркфронт қўмондони М.Фрунзе замонавий қуруллар билан қурулланган, ҳарбий таълим кўрган қизил аскар ва зобитлар билан 1920 йил 29 августда Бухоро остонасида пайдо бўлган. Унинг қўшинида ўша давр учун замонавий ҳисобланган

бронетанк, бронепоезд, ҳарбий самолётлар, “максимка” пулемёти, Винчестр милтиқлар мавжуд эди. Амирликда ҳарбий ислохотлар эндигина бошланиб, совет ҳокимияти вақтдан ютиш мақсадида амир билан атайин музокаралар олиб борган. Ҳарбий ёрдам бериш ваъдасини бажармаган советлар амирга ўқсиз, яроқсиз 4-5 та тўп юборишган, холос. Қўшни Афғонистон давлати эса Англияга қарши озодлик курашлари олиб бораётгани туфайли амирни қўллаб-қувватлай олмаган. Халқаро майдонда яккаланиб қолган амир ўзининг эски Думбалапур (ортидан ўқланадиган), даҳанапур (оғзидан ўқланадиган) ўрта аср русумидаги оғир, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш қийин бўлган тўплари, оғзидан ўқланадиган пилта милтиқлар, қилич, ханжар, найза билан шуғулланган қўшини билан нима ҳам қилар эди? Нотавон амир армиясини Қизил Армия қисмлари бир зарбада мағлубиятга учратган, ноилож қолган амир 1920 йил хазинадан тегишлисини олиб, Шарқий Бухорога қараб қочган. Ушбу масалалар Г.Брянцевнинг “Амирнинг қиличи”, С.Бородиннинг “Амирнинг сўнгги кунлари” асарларида совет мафқураси асосида баён

қилинган. Амир тартибининг ағдарилиши ҳақида тарихчи олимлар ва журналистлар бир неча асарлар ёзганлар, бу борадаги илмий баҳс ва мунозаралар ҳанузгача давом этмоқда. Хазина тақдирига эътибор қаратадиган бўлсак, нотенг жангларда енгилган амир яширин йўл билан Моҳи-Хоссага етиб борган ва у ердан фойтун ва аробаларда Ғиждувон беклигига қараб йўл олган. Баъзи олимлар айрим пайтларда амир шахси билан боғлиқ илмий мулоқотларда Сайид Олимхон ҳарбий маҳоратга эга бўлган, “жаноби олийлари”дан генерал ҳарбий унвонини олган, Бухорони тарк этган вақтда айтиш мумкин йигитлик ёши яъни 40 ёшда бўлган. Рақиб ўзидан кучли келаётганига қарамай, Арки олий деворидан сакраб тушиб, душман билан юзма-юз келиб, 2-3 нафар қизил аскарни ўлдириб шаҳид бўлса, бундан кўпроқ, улуғроқ тарихий шахс сифатида қолардимиз? – деган фикрлар ҳам билдириб келишган.

Эҳтимол, амир Бухоро музофотининг чекка жойига қочиб бориб, қўшин тўплаб, хориждан ҳарбий ва моддий ёрдам олиш эвазига ўз давлатини жанг қилиб қайтариб олишни аввалдан

ўйлагандир, – деган фикрлар ҳам мавжуд.

Рус тарихчиси Д.Волкогонов “Инсон олдида ҳаёт ва ўлим, иккаласидан бирини танлаш масаласи кўндаланг бўлганида, инсон ҳар қандай оғир шароитда бўлмасин барибир ҳаётни танлайди, чунки инсонга ҳаёт бир маротаба берилади. У ҳаётда умид билан яшашга ҳаракат қилади” – деб ёзган эди. Амир Олимхон “Ҳаёт ёхуд ўлим” ҳар иккаласидан ҳаётни танлаган. 1944 йил 28 (30) апрелга қадар муҳожирликда яшаб, вафот этган. Унинг Афғонистонда фарзандлари дунёга келган, улар турли мамлакатларда истиқомат қилиб, авлодлар давомийлигини таъминламоқда. Қолаверса, амир мавзусига унинг муҳожирлик босқичи билан боғлиқ жиҳатлар ҳам қўшилди. Амир Олимхон четда туриб мамлакати мустақиллиги учун имкон қадар курашган, истиқлолчиларни қўллаб-қувватлаган. Иккинчидан, агар Амир Олимхон халқ қаҳрамонлари Спитамен, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди кабилар йўлини танлаганида (улар ўлимга тик борган) халқи қалбида абадий эслаб юрилардими? Чунки тарихда халқ озодлиги, юрт мустақиллиги учун курашларга азиз жонини қурбон қилганларнинг

маънавий қиёфаси муҳокама қилинмайди, аввало уларнинг жасорати, элга хизмати улуғланади.

Шундай қилиб, амирнинг Бухоро давлатининг пойтахти Бухорои шарифни ташлаб кетиши Ватан тарихида қувонарли ҳол эмас. Шаҳар амирдан сўнг вайрон қилинган, тарихий обидаларга зарар етган, бутун шаҳар ҳудуди тутун остида қолган. Ҳатто 1127 йилдан салкам 900 йилдан буён сақланиб келган Минораи Калонга ҳам Қизил Армиянинг ҳарбий учувчилари ташлаган бомбадан шикаст етган.

Кейинги маълумотларга қараганда, Амир Олимхон Бухородан йўлга чиқар экан, отаси Абдулаҳад даврида Карманага келтирилган, узоқ вақт қўриқчи назоратида бўлган “Бенц” маркали автомобилда шаҳарни тарк этган. Ушбу автомобилда амир ва унинг юқори мартабали амалдорлари ҳамда Бухородаги афғон элчиси, Афғонистон ов ишлари бошлиғи М.Асламхон бўлган. Ғиждувонга етиб келганида автомобиль ёқилғиси тугаб, йўлнинг кейинги қисми фойтун аробада давом эттирилган.⁴⁵ Амир йўлга чиққан

⁴⁵ Қаранг: Наимов Н. Сўнгги ҳукмдор. Б. 48.

карвон таркиби билан боғлиқ маълумотлар ҳам бир хил эмас. Архив ҳужжатларининг далолат беришича, “Сайид Олимхон қочар экан, ўзи билан бирга 100 аравада олтин ва бошқа қимматбаҳо нарсалар, ўз қўшинидаги ҳарбий бригада бошлиғи Абдулла Шукурхон, Тошкентдаги собиқ афғон вакили Муҳаммад Асламхон миришкорлар ҳамда 1000 та аскар кузатуви остида йўлга чиққан,” – деб ёзган эди. Н.Йўлдошев ва Й.Ҳайдаров юқорида эслатилган мақолаларида.

Н.Наимов ва С.Холбоевлар аниқ рақам келтирмай, амир юзлаб арава ва туялар билан йўлга чиқди, – деб ёзса, профессор Қ.Ражабов амир карвони 300 туядан иборат эди, – деб маълумот келтирган. Туя карвони ва фойтун аробаларда йўлга чиққан, боз устига юзлаб канизаклари ҳам эргашган амирга наҳотки отлиқ қизил аскарлар етиб ололмади? деган ҳақли савол туғилади. Манбавий асоси мавжуд бўлмаган маълумотларга кўра, амир карвон охирида 1-2 та олтин ортилган араваларни жойлаштирган. Қизил Армия отряди аъзолари карвонга яқинлашиб, етиб олганида аравадагилар тупроқли жойга ҳовучлаб олтин сепиб юборишган. Тиллага ўч бўлган қизиллар

отдан тушиб, тупроқни титиб тилла қидириб кетишган. Қочишга имкон туғилган фурсатда карвон аъзолари анча узоққа қочиб қолишган. Бу ҳолат қайта-қайта такрорланган. Айрим маълумотларда эса карвон ортидан келувчи туялардан бирининг бўйнига бир саноч тилла, кумуш тангалар тўлдирилиб осиб қўйилган. Туякаш қизил отрядлар яқинлашганида саночдан ҳовучлаб тилла тангаларни қизиллар томонга сочиб бораверган. Бу тафсилотлар тарих ҳақиқатими ёхуд тўқима эканлиги номаълум. Шунга қарамай, амир карвонини таъқиб қилган Кужело отряди жангчилари 100 аравадан 25 тасини ўлжа олган, улардан анчасида олтин ва қимматбаҳо буюмлар бўлган. Бироқ Кужело отряди ўлжа олган хазинанинг тақдири ҳамон ноаниқ. Шунингдек, бу отряд Нурота, Хатирчи бекликларидан ўлжа олган 1 минг пуд олтин ва кумуш тангалар, гавҳар ва ёқут каби қимматбаҳо тошлар, Кармана беклигидан 12 пуд қимматбаҳо металлар “Марказ”га тўла юборилмай, бир қисми темир йўл бекатларида талон-тарож қилинган эди. Татар ва бошқирд ҳарбий отряди бошлиғи Анвар Орзуин ҳам амирни таъқиб қилган. Бир манзилга

етганида амир канизаклари тушган фойтун аробалар унинг томонидан ўлжа олинган. Амир канизаклари турли ўлкалардан тўплангани учун гўзалликда тенги йўқ бўлишган. Анвар Орзуин отрядидаги татар ва бошқирдлар уларни ўша жойда никоҳлаб олган. Отряд аъзоларининг айримлари насроний бўлгани учун канизаклар улар никоҳига киришни истамаган. Фурсатни бой бермай аскарлар ўша жойдаёқ мусулмончилиқни қабул қилишган.

Шундай қилиб, канизаклар орқали амир авлодлари кейинчалик бутун собиқ иттифоқ бўйлаб тарқалиб кетган. Амир Зарафшон дарёсидан кечиб ўтаётганда бир неча ароба олтинлар аробалар ағдарилиши туфайли чўкиб кетган, улар миқдорини аниқлаш эса мумкин эмас. Амир Афғонистонга ўтгунча олиб кетган олтинлардан қанчасини мужоҳидлар ҳаракатига, қанчасини йўлда инъомларга сарф қилган, улар миқдори ҳам аниқланмай қолган. Қайд этиш лозимки, Биринчи жаҳон уруши йилларида “Россияга ёрдам” деб уч йил давомида ҳар йили 1 млн олтин сўм ҳадя этиб турган. 1914 йил яъни урушнинг биринчи йилида Амир Олимхон “Қизил

хоч” ярим ой жамиятига 100 минг олтин сўм ва “урушга ёрдам” деб, Россияга 1500 та чопқир от инъом қилган. Хазинанинг Бухорода қолган асосий қисми қизиллар қўлида ўлжа бўлиб, Арки олий атрофидаги хонадонлардан ҳар куни 30-40 киши ёлланиб олиб келинган ва хазинани ташиш, аробаларга юклаш, темир йўл вагонига етказиш, вагонларга ортиш каби қора ишлар улар зиммасига юканган. Шафқатсизлик шу даражага етганки, бу юмушни бажаришдан бош тортганлар ўша жойда ўлдирилган, бугун ишлаган 20-30 киши сирни билдириб қўймаслиги учун йўқотилиб, эртасига янгидан мардикорлар олинган.

Айрим маълумотларда олтин ташувчи ва ортувчилар 40 нафар бўлса, улардан 39 нафари йўқотилиб, фақат бир нафари лабиринт хазина-хонани бошқаларга кўрсатиш учун тирик қолдирилган. 1920 йил сентябр ойида Бухоро-Когон йўлида қоронғиликда хазина юкланган аробалар қатнови тўхтамаган. Бухоро амирлигининг ўлжа қилинган хазинаси 2-3 эшелон (бир эшелонда 5-6 та вагон), 13 вагон, 14 вагон, ҳатто Абдурауф Фитрат маълумотича, 40 вагон (ҳақиқатдан йироқ рақам) кабиларда талқин қилинган.

Хазинани “Марказ”га юборувчи қизил командирлар ҳам уни талашда ва ўлжа олишда илғор бўлишган. Ҳатто инқилоб рицари М.Фрунзе ҳам олтинлардан ўзига олган ва амирнинг олтин дастали қиличини Иваново-Вознесенск тўқимачиларига тақдим этган. Унинг Бухорода турган командирлари олтин буюмлар ўлжа қилиб олиш учун жанжаллашган ва қанча миқдорда ўзлаштирганлиги аниқ эмас.

Бу ўринда амир Олимхонга отасидан мерос қолган Ялта саройидаги олтин буюмлар (қошиқ, вилка, тарелка ва ҳоказо) тақдири ҳақида ҳам сўз юритиш ўринлидир. Амир тартиби ағдарилгандан сўнг, инглиз зобити Стефан Факс Ялта тилла ошхона буюмларини Англиядаги Алимут банкига топширди. У 1924 йилда вафот этган. Амирнинг инглиз хотини ва ундан ўғли бўлиб, мерос амирнинг инглиз хотини ва ўғлига ўтган. М.Фрунзе ва унинг қўмондонлари Кужело, Шлехер кабиларнинг “олтин ўғриси” эканлиги билан боғлиқ хабар ва мақолалар чет эл матбуотида босила бошланган. Ташқи ишлар халқ комиссари Чичерин бу ҳақда В.Ленинга хабар қилган. В.Ленин инқилобчилар обрўсига путур етишини истамай,

жиной иш қўзғатилган “олтин ўғрилари” устидан олиб бораётган терговни тўхтатган, улар билан боғлиқ жиний иш жилди устига “ўта махфий” деб ёзган.

1920 йил 22 декабрда Бухоро бойликларини ҳисобга олиш бўйича алоҳида комиссия ташкил этилган. Бу комиссия бойликлар юзасидан далолатнома тузиб, Россия миллий банкининг Тошкент бўлимига сақлаш учун умумий вазни 100 тоннадан зиёд бўлган Бухоро ва рус кумуш тангалари, олти ярим тоннадан кўпроқ кумуш қуймалар, 98 кг тилла қуймалар, 49 кг тилла тақинчоқлар, 10 минг донадан зиёд тилла тангалар, жуда кўп бриллиант ва қимматбаҳо тошлар топширилган. Бундан кейин ҳам далолатнома орқали Тошкентга тилла тангалар олиб келинган ва Марказга олиб кетилган⁴⁶.

Амир хазинаси тақдири билан боғлиқ узоқ мунозаралардан сўнг БХСР ва Россия Федерацияси ҳукумати ўртасида госхранга олинган Бухоро бойликлари тўғрисида далолатнома имзоланган. Унга кўра, Бухоро аркидан 5 пуд 12 фунт олтин ёмбилар, 2 пуд 12 фунт тилла қуймалар, 4 пуд

⁴⁶ Наимов Н.Амирнинг хазинаси. Б. 59.

15 фунт тилла қуми ва 34 пуд 15 фунт қимматбаҳо тошлардан иборат маржонлар, 54 минг 334 рубль қийматидаги рус тилла тангалари, 189 пуд 39 фунт Бухоро тилла тангалари мусодара этилгани қайд этилиб, хазинанинг умумий қиймати ўша давр нархларида 3 миллион 168 минг 172 сўм этиб белгиланган⁴⁷.

Бухоро амирлиги хазинаси тақдири ҳақида фикр ва мулоҳазаларимизни якунлаб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, Бухоро амирлари хазинасининг асосий қисми Қизил қўшинлар томонидан талон-тарож қилинган ва махсус вагонларда Марказга ташиб кетилган.

Иккинчидан, хазинанинг бир қисми 1920 йил 2 сентябрга қадар асраб қолиш мақсадида Амир Сайид Олимхон томонидан хорижий мамлакатлардан Эрон, Ҳиндистон кабиларга ўтказиб юборилган. Амир қўшни давлатлар ва хорижда ўзининг бойликлари (омонати) асраб қолинади, деб ўйлаган. Ҳолбуки, хазинани четга олиб чиққанлар ҳам, уни асрашга кафолат берганлар ҳам “сариқ иблис” олдида таслим бўлган инсонлар эди.

⁴⁷ Наимов Н.Амирнинг хазинаси. Б. 55-60.

Амирнинг бу мақсади ҳам саробдан бошқа нарсас эмас эди.

Учинчидан, хазинанинг 100 та туяда четга амир билан олиб ўтишга уринилган қисми йўлдаёқ Мелькумов, Кужело, Анвар Орзуин ҳарбий қисм ва отрядлари жангчилари томонидан ўлжа сифатида олинган. Қизил аскарлар ҳам йўлда сочилган, тўкилган тилла тангалардан баҳраманд бўлишган. Улар орқали амирлик олтин ва кумуш тангалари бутун мамлакат бўйлаб тарқалиб кетган.

Тўртинчидан, Зарафшон дарёсидан кечиб ўтаётганда амир карвони қизиллар томонидан ўққа тутилиши оқибатида хазинанинг бир қисми дарёга ғарқ бўлиб, дарё тубига чўкиб кетган. Бу билан дарёга тўкилган олтин ва кумуш тангалар ҳамда нодир тошлар масаласига нуқта қўйилмади.

1970 йилларда Зарафшон дарёнинг саёз жойини чуқурлаштириш мақсадида (амир шу саёз жойдан кечиб ўтган) экскаватор ва ирригация соҳаси техникалари сафарбар қилинган. Дарё ўзанида аниқланган амир тангалари 50 йиллардан сўнг топилди, кимлардир ушбу тангаларни олган, кимлардир ололмаган, хуллас бу ҳақда тегишли идораларга хабар қилинган.

Бешинчидан, амир хазинаси Қизил аскарлар иштироки ва назоратида Арки олий олдидаги майдонда бир тоғ уюми сингари тўпланган ва қуролли кишилар назоратида Янги Бухоро (Когон) вокзалига олиб келиниб, вагонларга юкланган. От араваларда вокзалга келтирилган хазина билан бирга амир қурол-яроғ омборидаги ўқ-дори ва порох ҳам охирги вагон сифатида эшелонга уланган. Паровоз йўлга тушишидан сал олдин ўқ-дори ва порох юканган вагон портлаган. Натижада унга яқин бўлган хазина юкланган 1-2 вагонга ҳам шикаст етган. Вагонлардаги олтин танга ва олмос, гавҳар буюмлар вокзал атрофига сочилиб кетган. 1980 йилларда айрим когонлик кексалар билан суҳбат қилганимизда, аҳоли қаттиқ назоратига қарамай вокзал атрофидаги майдондан бир ҳафта қум титиб, тилла қидирганларини ҳикоя қилиб берган эди. Ҳатто улардан бири 7 та олтин танга топгани, кейинчалик ундан ҳукумат раҳбарларидан бири олиб қўйганини ҳам сўзлаб берган эди. Бу қанчалик тарихий ҳақиқатга яқин, Яратганнинг ўзига маълум.

Олтинчидан, юқорида қайд этилганидек, руслардан яшириб сақлаб қолинган, БХСР га мерос

бўлган 2 та олтин хазина ҳам рўйхатга олиниб, эшикларига қулф урилгунча, янги ҳукумат аъзолари ундан баҳраманд бўлишган. Айниқса, М.Мансуров, Н.Ҳакимовлар ҳақида бу борада совет махсус идоралари аниқ маълумотлар тўплашгани юқорида айтиб ўтилди.

Еттинчидан, Бухоро амирлигидаги хазина тақдири билан боғлиқ бўлган жиҳатлар таҳлил қилинар экан, “Абдулаҳад олтин тангалари” XX аср охирига қадар айрим шахслар қўлида сақланган бўлиб, бу борада машҳур ёзувчи Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” романидаги персонажлардан бири Жалилнинг Бухорога ташрифи, яҳудий этикдўз устадан Абдулаҳад олтин тангасини қийинчилик билан қўлга киритишига ажратилган саҳифалар орқали англаш мумкин.

Саккизинчидан, амир хазинаси бойликлари 1921-1923 йилларда совет жамиятидаги очарчиликни бартараф этиш учун АҚШ дан буғдой заҳиралари харид қилишга ҳам сарфланган.

Хулоса ўрнида қайд қилиш мумкинки, амир хазинаси ертўлалардаги саночлардан “чиқиб” турли-туман ғаройиб воқеалар юз беришига сабабчи бўлганлиги тарихий ҳақиқатдир.

VI БОБ. БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР) ГА МЕРОС ҚОЛГАН ХАЗИНА.

Тарихий маълумотлар ва мавжуд манбалар шуни кўрсатадики,⁴⁸ Қизил Армия қисмлари Арки олийдаги барча хазиналарни бўшатиб, бойликларни ўзлари билан олиб кетишга муваффақ бўлмаган. Амирликнинг иккита хазинахонаси яшириниб қолган. Қизиллар ва М.Фрунзедан “яшириниб” қолган хазиналар ҳақида турли фикрлар мавжуд. Икки томоннинг ўзаро отишмалари даврида бу хазинахоналар тупроқ остида қолиб кетган, деб ҳисобланган. Иккинчи бир қарашда бу хазинахоналар сақланиб қолишида жадидлар саъй ҳаракати муҳим роль ўйнаган, деган маълумотлар ҳам мавжуд. Нима бўлганида ҳам БХСР ҳукумати учун ушбу хазинахоналардаги тилла, кумуш, қимматбаҳо тошлар ва буюмлар сув ва ҳаводек зарур эди. Бу хазинахоналарда сақланган бойликларни миқдорини аниқлаш, шу аснода БХСР ҳукумати ва Бухоро инқилобий қўмитаси хазинаси фондларини

⁴⁸ Қаранг: Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. 154 бет.

вужудга келтириш мақсадида БХСР Нозирлар шўроси раиси Файзулла Хўжаев ҳукумат аъзоларидан иборат махсус комиссия тузган. Комиссия аъзолари қуйидагилардан иборат бўлган:

Муҳиддин Мансуров – савдо-саноат нозири.

Носир Ҳакимов – молия нозири.

Ҳошим Шойиқ (Ҳошим Шайх Ёқубов Бухорий) – ташқи ишлар нозири.

А.М. Муҳиддинов – Бухоро инқилобий қўмитаси раиси.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев – Бухоро иқтисодий кенгаш раиси.

Яшириб қолинган хазина жойларини аниқ - лашда амир Абдулаҳадхон даврида 22 йил хазинабон бўлган Файзулла Тўқсабо Муҳаммадиев ва Амир Олимхон собиқ мирзолари Мирзо Умар ва Мулло Мирзолар ҳукумат аъзоларига ёрдам кўрсатишган. Хазина тарихи билан шуғулланган олим С.Холбоев бу хазинахоналар ҳақидаги маълумотларни Ўзбекистон ССР Давлат хавфсизлик қўмитаси архивидаги “Товар” ва “Правители” мажмуаси асосидаги “ОФ-243 иши” ҳамда “Зухра” лақабли совет айғоқчиси ҳисоботлари асосида баён қилган. Махфий ҳужжатларни салкам бир

асрдан сўнг илмий муомалага олиб кирар экан, С.Холбоев хазинабон Файзулло Тўқсабо Муҳаммадиевнинг тергов кўрсатмасидан қуйидаги парчани келтиради: “Ёш бухороликлар мени (Ф.Тўқсабони) Молия вазири биносига, халқ комиссари Носир Ҳакимовнинг кабинетига чакиришди. Мен Ҳакимовнинг олдига кирсам, у ерда М.Мансуров ва Усмонхўжа кутиб ўтирган экан. Суҳбат чоғида улар менга ўрислар ўзлари олдин таниб олиб кетган жойлардан бошқа олтин сақланаётган жойларни биладиган кишиларни топиб беришни сўраётганини айтди. Мен ўша жойларни кўрсатишга рози бўлдим. М.Мансуров ва Усмонхўжа билан бирга фойтунда “Арк” томон йўл олдик. Йўлда гапашиб кетаётганимизда, Усмонхўжа менга қарата шундай деди: Руслар бизлардан ўзлари инқилоб кунларида топиб олганларидан бошқа жойларда сақланаётган олтин заҳирасини кўрсатишимизни талаб этмокда. Агар олтинлардан қолган бўлса, ўрисларга бу жойларни кўрсатманг, уларни чалғитиш керак, олдин олтин қаердан олинган бўлса, ўша жойни кўрсатмоқ

зарур ва олтинлар фақат бир жойда сақланганини айтиш лозим”.⁴⁹ Хазиначон, М.Мансуров ва Усмон хўжа Аркка етиб келганида, уларни 3 нафар рус фуқароси кутиб олган. Файзулло Тўқсабо олтин олган хазиналарни уларга қайта кўрсатиб, бошқа олтин жойи йўқ деб, босқинчиларни ишонтира олган. Рус ҳарбийлари Бухорода бўлгани учун бир ойдан сўнг, Файзулло Тўқсабо, Усмонхўжа, Мухиддин Мансуров, Носир Ҳакимов билан Аркка келган. Унинг таъкидича, “Мен ўз тахминимча, катта миқдорда бойлик яширинган жойларни кўрсатдим. Бу жойлар ертўла бўлиб, тепа қаватида ёнғин бўлгани туфайли тупроққа кўмилиб қолган экан. Шу вақт ишчилар ҳам етиб келди, менимча улар олдиндан тайёрлаб қўйилган бўлса керак” – деб кўрсатма берилган.⁵⁰

Демак, советлардан яшириб қолинган иккита хазинани қовлаб олиш, улардаги ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун ҳукумат комиссияси 14-15 кун ишлаган. Хазина ишчилари ҳолидан М.Мансуров ва Усмонхўжа ҳар куни хабар олиб

⁴⁹ Холбоев С. Ўша китоб. Б. 73-74.

⁵⁰ Холбоев С. Ўша китоб. Б. 75.

туришган, уларга яхши маош ваъда қилингани учун улар қаттиқ меҳнат қилишган. Хазинани тарозида тортиш ишига М.Мансуров раҳбарлик қилган.

Якуний ҳисоботга кўра, 2 та хазинадан 200 пуд (3 тонна 200 кг) олтин, яъни 2 қадоқдан 5 қадоқча қуйма Бухоро тилласи, 9600 пуд, яъни 153 тонна 600 кг кумуш, кўп миқдорда кимхоб, гавҳар, олтин, олмос қадалган чопонлар, қилич ва ханжарлар, ҳар бири 30 каратгача гавҳар ҳамда қимматбаҳо буюмлар топилган.

Совет айғоқчилиги вакиллари БХСР ҳукумати аъзолари беҳисоб бойликлар олдида таҳлика ва ҳайратга тушганликлари ҳақида маълумот берган. Олтин ва кумуш, гавҳар ва олмослардан ҳукумат аъзоларидан М.Муҳиддинов (17 қути), Н.Ҳакимов, Ҳошим Шойиқ кабилар ўз улушларини олишган. Манбаларда Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг олтиндан “ўғирлагани” қайд этилмаган. Файзулла Хўжаев ҳам олтин хазинанинг бир буюмига ҳам тегмаган. Бироқ совет мафкураси асосида ёзилган 1960-1970 йиллардаги айрим китобларда: Усмонхўжа халқ моли бўлган тиллалар (амирлик олтинлари) ва бошқа қимматли

нарсаларни ўғирлаб, 1922 йилда Бухородан Афғонистонга қочиб ўтган ва у ердан ўзини Туркистон муҳожирларининг бошлиғи деб эълон қилган. Усмонхўжа бир неча йил ичида халқдан ўғирлаган нодир буюм ва нарсаларини Истанбул ҳамда Берлин ресторанларида айш-ишратларга сарфлаб тугатди ва бундан кейин у текин даромад қидириш пайига тушди”⁵¹ каби бўҳтондан иборат фикрлар келтирилган. Аслида бу ёлғон фикр бўлиб, Усмонхўжа Истанбулда бой-бадавлат эмас, ўрта ҳол бўлиб яшаган. Унга Туркия Республикаси Президенти Мустафо Камол Отатурк ҳурмат кўрсатиб, давлат миқёсида нафақа белгилаган.⁵² Қолаверса, Усмонхўжа вафотидан олдин ўғли Темур Хўжага (1968): “Мен сенга олтин ва беҳисоб бойликлар, баланд қаср ва ҳашаматли уйлар мерос қолдирмадим. Сени суяб юрадиган ака-ука ҳам қолдирмадим. Мен сенга Ватан соғинчи ва меҳрини мерос қолдирдим.” – деб васият қилган.⁵³

⁵¹ Ойқорали М., Каримий С., Аббос Ғ. Туркистонни “озод” қилмоқчи бўлганларнинг ҳақиқий башараси. – Т.: 1969. Б. 7-8. (араб имлосида)

⁵² Маҳмудов А. Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти. (PhD диссертацияси). Фарғона – 2022. Б. 54-55.

⁵³ Темур Хўжа: Мен Ватанда эмасман, Ватан менинг ичимда. // Муносабат газетаси, 1991 йил 30 ноябрь.

Бироқ тарихий манбаларда ва аввалда махфий бўлган ҳужжатларда М.Мансуров БХСР бойликларини, тиллаларни хорижга чиқаришга уринганлиги, яҳудий миллатига мансуб Гелекнинг хотини Зинаидани вақтинча никоҳига олиш мақсади бўлгани қайд этилган. БХСР фуқароси чет элга олтин, кумуш, осори-атиқаларни олиб чиқиши қонун билан таъқиқланган эди. М.Мансуров олтинларни ўзлаштириш ва хорижга ўтказиш учун нафақага чиққан, бироқ унинг мақсади амалга ошмаган. Ушбу шахснинг ўғиллари Истанбулда 1922-1923 йилларда қимматбаҳо тошлар ва олтин буюмлар билан савдо-сотиқ қилган. Демак, БХСР га мерос қолган хазина масаласи 1923 йилда ҳам узил-кесил ҳал бўлмаган.

Тарихий адабиётларда ҳукумат раҳбари олтиндан ўзбошимчалик билан олган Носир Ҳакимов, Ҳошим Шойиқ, Муинжон Аминовларни калтаклашга бориб етганлиги қайд этилади. 1922 йилда Бухоро миллий армиясини шакллантириш, БХСР мустақиллигини таъминлаш учун Буюк Британиядан ҳарбий ёрдам олиш масаласини Усмонхўжа кун тартибига қўйган. Усмонхўжа Буюк Британиянинг Афғонистондаги вакили орқали

музокаралар олиб борар экан, олтин баробарида БХСР томони инглизлардан қурол-яроғ, ўқ-дори сотиб олишга тайёрлигини билдирган. Демак, Усмонхўжа ўша пайтда БХСР ҳукумати қўлидаги олтин заҳирасига умид қилган. Лекин бу мақсад амалга ошмай, инглизлар қуруқ ваъдалар билан Усмонхўжа Пўлатхўжаевни алдаб юборганлиги аён бўлган. Усмонхўжа Афғонистонга муҳожир бўлиб ўтганидан бошлаб, БХСР раҳбарларидан бири сифатидаги мавқеини йўқотган эди.

Баъзи маълумотларга кўра, БХСР ҳукуматига амирликнинг собиқ айрим бекликларидаги кичик хазиналар бир қисми ҳам ўтган. Бироқ уларни ҳукумат маркази Бухорога етказиш жараёнида ўғрилиқ ва талон-тарожликлар бўлган. Амирликда монархия тартиби ағдарилгач, айрим амалдор ва бадавлат шахслар ўз бойликларини (олтин ва қимматбаҳо тошларни) кўмиб қўйиб, Бухорони тарк этганлар. Бухоро шаҳрида электр станцияси барпо этиш жараёнида ишчилар бир кўза соф олтин топиб олишган. Олтинни ишчилар орасидан бирови ўғирлаб кетган. “Бухоро ахбори” газетасида бу ҳақда махсус хабар босилиб, “олтин ўғриси” қидириляётгани баён этилган. Советлар

ҳукумати 1920-1930 йилларда ҳам “тилла олиш” компаниясини ўтказиб, бухоролик аёллар қўлидаги зирак, тиллақош, билакузук кабиларни тортиб олишган. Бухоро амирлиги хазинасидан заҳира БХСР ҳукуматига мерос бўлиб қолган бўлсада, ҳукумат мавжуд бўлиб турган бутун бир даврда молиявий муаммолардан халос бўлмаган эди. БХСР да пул босиш билан боғлиқ масалада айниқса, қоғоз пуллар зарб этишда биринчидан, қоғоз танқислиги, иккинчидан, қоғоз пуллар босадиган усталарга эҳтиёжнинг кучлилиги тўсқинлик қилар эди. Ипак қоғоз, сиёҳ Хитойдан келтирилса, бўёқ Ҳиндистондан олиб келинган. БХСР да қоғоз ўрнига ипак матога муҳр босиб, пул чиқарилган. Бундай пуллар кейинчалик осори-атиқа сифатида хорижий мамлакатларда 1000 АҚШ долларида 1500 АҚШ долларигача баҳоланган. 1921-1923 йилларда дастлаб 50 сўмлик, 100 сўмлик, 500 сўмлик, 1000 сўмлик, ҳатто 5000, 10000, 20000 сўмликкача пуллар чиқарилган. Пулларда БХСР ҳукумати аъзоларидан Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Носир Ҳакимов кабиларнинг имзолари бўлган. Бундай пулларнинг 18 ва 20 тагача жойларига имзо қўйилиб, муҳр

босилган. БХСР да 1922 йил 5 декабрда пул ислоҳоти ўтказилиб, 1000, 2500, 5000 сўмлик янги шаклдаги пуллар муомалага киритилган. Ундан олдин 1922 йил 1 январда “танга” деб аталган пул чиқарилиб, танганинг қадри 270.000 червонец совет пулига тенглаштирилган.⁵⁴

Бироқ, БХСР да инфляция кучайиб, танга 500.000, 850.000 червонецгача кўтарилган. 1923 йилда 5 олтин сўм – 450 млн. сўмга, Бухоро соф тилла тангаси – 360 млн. сўмга, оддий танга 7500 сўмга тенглаштирилган. БХСР да амир даврида босилган пуллар ҳам, Россия “червонец”, “рубль” пуллари, Туркистон АССР “бон” пули ва маҳаллий пуллар ҳам муомалада бир хил юрган. Пул тизимидаги бундай ҳолат савдо ва молия тизимида барқарор ривожланишга ўз таъсирини ўтказган. БХСР иқтисодий жиҳатдан юксалган. 1923 йилдан пул-молия тизимида бир қадар барқарорлик вужудга келган бўлсада, 1924 йил баҳоридан “червонец” пул бирлигига бутунлай ўтилган, БХСР валюта тизими СССР иқтисодий валюта тизимига киритиб юборилган.

⁵⁴ ЎзМА.Р-47-фонд.1-рўйхат, 380-йиғма жилд, 19-варақ.

Амир Олимхон хазинасидаги олтин ва кумушлар бир қисми Совет ҳокимияти йилларида яъни 1921-1923 йилларда даҳшатли очарчилик даврида АҚШ дан буғдой сотиб олишга сарфлангани ҳам адабиётларда келтирилган. Маълумки, 1917 йил “Октябр инқилоби”га қадар Россия ер юзида олтин қазиб олишда 3-ўринда туриб, ҳар йили 64 тонна олтин қазиб олинган. АҚШ ва Франциядан кейин учинчи ўринда турган. Россия давлати хазинасида 1,5 минг тонна олтин заҳираси бўлган. Олтин хазинаси Қозон шаҳрида ва бир қатор рус шаҳарларида сақланган. Бу олтин заҳираси бир қисмини В.Ленин Брест-Литовск шартномаси тузилган пайтда (1918 йил) немисларга топшириб, совет ҳокимиятини сақлаб қолган. Олтин фондининг бир қисмини адмирал Колчак ўлжа олиб, 22 қутида (ящик) да вақтинча асраб туриш учун Япония ҳукуматига топширган. Атаман Дутов ва Семёновчилар ҳам олтин хазинасини ўз отрядлари билан талаган. Натижада совет ҳокимияти ҳеч вақосиз қолган. Фуқаролар уруши ва чет эл интервенциясидан сўнг, совет ҳокимиятига бўшаган хазина, вайрона халқ хўжалиги, 23 млн. очлар тўдаси мерос бўлиб

қолган. Айниқса, Волга бўйи, Урал олдидаги ҳосилсизлик ва қурғоқчилик туфайли миллионлаб кишилар очлик гирдобига тортилган. Мамлакат бўйлаб очарчилик авж олган бир пайтда хазина бўш, боз устига Европа мамлакатлари бўйлаб совет ҳокимияти раҳбарлари буғдой сўраб айланиб чиқишган. Европа давлатлари СССР ни 1925 йилга қадар тан олмаган, ёрдам кўрсатишдан бош тортишган. АҚШ буғдойни фақат олтин эвазига беришини билдирган. Советлар даврида яратилган “Олтин поезд” фильмида экранда аввал “Бутун иттифоқ оқсоқоли” М.Калинин кўринади, сўнгра эса “Олтин поезд” бир неча вагонларда АҚШ томон ҳаракат қилгани акси намоён бўлган. Амир хазинасининг катта қисми очликни бартараф этиш учун советлар томонидан АҚШ га берилган, деган фикрлар ҳам мавжуд. Агар ушбу далиллар тарихий ҳақиқат бўлса, амир олтин хазинаси бутун совет давлатини очлик азобидан қутултиришдек савоб, хайрли ишга сарфланганини қайд этиш ўринлидир. 1921-1923 йилларда совет давлатининг очарчиликка дучор бўлганлигини ҳукумат раҳбари В.Ленин ҳам расман эътироф этган. Бироқ, 1932-1933 йилларда СССР

да юз берган очарчилик сунъий равишда юзага келтирилган бўлиб, салкам 35 млн. киши очлик гирдобиди қолган. Хориж олимлари маълумотича, 13 млн. га яқин аҳоли очарчиликдан вафот этган.

Маълумки, узоқ асрлар давомида Бухоро мусиқа санъатининг нодир намунаси “Шашмақом” шаклланган бўлсада, 1924 йилга қадар нотага олинмаган эди. Профессор Абдурауф Фитратнинг бевосита ташаббуси билан машҳур мусиқашунос В.Успенский Тошкентдан Бухорога таклиф этилган. Ушбу шахснинг хизматлари билан “Шашмақом” нотага олинган ва 1924 йилнинг ўзидаёқ Москвада 5000 нусхада чоп этилган. Файзулла Хўжаев унинг иш ҳақини олтин баробарида тўлаган. Бу собиқ амирлик хазинасидаги олтин пуллар эди.⁵⁵

1922 йилда Бухорода дастлаб дорилфунун, сўнгра маблағ танқислиги учун олий ўқув юрти очиш ва унинг биносини қуриш ҳаракати бошланган. БХСР матбуот органи бўлган “Бухоро ахбори” газетаси сонларидан бирида “Дорилфунун қалдир-

⁵⁵ Ражабова Н. XIX аср охири – XX аср биринчи чорагида Бухорода мусиқа ва қўшиқчилик санъати тарихи. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Бухоро – 2023. Б. 108.

ғочлари” мақоласи босилган эди. Дорилфунун очиш учун 90 млн. олтин сўм зарур бўлган ҳолда 70 млн. олтин сўм тўплангани мақолада баён қилинган. Шу сабабли икки йиллик Ўқитувчилар институтини очиш масаласи кун тартибига қўйилган. Файзулла Хўжаев олий даргоҳ биноти қурилишига ўзининг қимматбаҳо тошлар билан безатилган олтин дастали қиличини ҳадя этган.⁵⁶

1922-1923 йилларда БХСР ҳукумати келажакни ўйлаб Россия ва Озарбайжонга, Туркистон АССР га, хорижий давлатлардан Туркия ва Германияга ўқувчи ва талабаларини сафарбар этган. Туркияда таълим олиб, БХСР га қайтган талабалар учун 1921 йил 23 октябрда БМИҚ (Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси) йиғилиши қарори билан уч минг олтин сўм маблағ ажратилган.⁵⁷

Умуман, 1922 йилда РСФСР нинг Оренбург Шарқ институтига 10 нафар, Озарбайжоннинг ҳукумат хазинасидан қопланган 4 та, Германияга 50 та, Туркияга 25 та, Россия шаҳарларига 60 нафар ўқувчи юборилган эди. Уларнинг таълим

⁵⁶ “Известия ВсебухЦИКа”. №106.(217) 22 сентябрь 1922 г.

⁵⁷ ЎзМА, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 57-йиғма жилд, 14-варақ, 14-варақнинг орқаси.

олиш харажатлари ва стипендияси ҳукумат хазинасидан қопланган.⁵⁸

Германияга юборилган ўқувчи ва талабалар харажати учун ҳукумат Берлин банкига Бухоро ваколатхонаси воситачилигида 7-8 йилга етадиган катта маблағ (олтин ҳисобида) ва катта миқдорда қорақўл тери жойлаштирган эди.⁵⁹

Бухоро Халқ Совет Республикаси хазинасида етарлича маблағ бўлганлигини қуйидаги омиллардан билиш мумкин. Биринчидан, Республика ҳукумати хорижга юборган ўқувчи ва талабалар таъминотида Германиядаги инфляция шароитини инобатга олиб, стипендияларни мутассил ошириб борган. Ўқувчи ва талабалар ўқишни 30-40 олтин сўм стипендия олиш билан бошлаган бўлса, 1923 йил кузига келиб стипендия миқдори 75 олтин сўмгача оширилган. Боз устига Туркистон АССР, ХХСР нинг Германиядаги талабаларига ҳукуматлар бир йил ичида стипендия тўлаш қурбидан маҳрум бўлган. Бу республикалар талаба ва ўқувчиларга

⁵⁸ ЎзМА, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 343А йиғма жилд, 28-варақ, 28-варақнинг орқаси, 29-варақ.

⁵⁹ Вали Қаимхон. Қийратилган қисматлар. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992 йил 24 апрел.

стипендия тўлаш масъулиятини БХСР ҳукумати ўз зиммасига олган. Шундан сўнг Туркистондан Германияга ўқиш учун борган барча талабалар “бухоролик талабалар” деб аталган.

БХСР ҳукумати Германия, Афғонистон, Россия, Озарбайжондаги ваколатхоналар орқали Бухорога катта миқдордаги замонавий техникаларни ҳам олтин баробарида сотиб олган. Тарихий манбалар маълумоти ва таҳлили шуни кўрсатадики, БХСР томонининг европалик тадбиркорлар, фирма ва компаниялар билан олтин баробарида шартномалари бўлган. Олтин хазинадан “босмачиликка” қарши курашда, ҳарбийлар таъминотида фойдаланилган. Ҳатто Республиканинг дастлабки икки йилида халқнинг моддий аҳволи мушкуллиги заруратидан келиб чиқиб, аҳолидан солиқ мутлақо олинмаган. 1923 йилда БХСР да иқтисодий юксалиш юз бериб, хўжалик ҳаёти бир қадар ўнгланигандан сўнг аҳолига солиқ солинган. Шунда халқ норозилиги вужудга келиб, “Бу ҳукумат амир ҳукуматидан ҳам ўтди” қабилидаги фикрлар вужудга келган. БХСР ҳукумати фаол аъзоси Қори Йўлдош Пўлатов маҳаллий даврий матбуотда солиқ олишдан кўзланган мақсад

моҳиятини талқин этувчи туркум мақолалар эълон қилган. У солиқ мамлакат иқтисодини юксалтириш, маданий-маиший ҳаётни ўстириш, ободончилик мақсадида тўпланиши, бу мамлакатнинг “пул халтаси” эканлигини содда ва равон тилда элга тушунтирган.

Маълумки, 1918-1923 йилларда қардош турк халқи инглиз-юнон истилочиларига қарши мустақиллик урушларини олиб борган. Бу ҳарбий ҳаракатларга Мустафо Камол Отатурк (1880-1938; 1923-1938) йўлбошчилик қилган. Мустафо Камолнинг “Муваққат Анқара ҳукумати” БХСР ташкил топганидан тўрт ой ўтмай уни расмий жиҳатдан таниди ва Ғолиб пошо бошчилигидаги элчиларини Бухорога юборган. Элчилик таркибида машҳур турк адиби Р.Ашраф ҳам бўлган. Турклар юнонларга қарши курашда 1922 йил кузида Соқарё, Муддания жангларида ғалабага эришган эди. Туркияда таълим олган бухоролик вакиллардан Маҳмуд Ражаб ва Маҳмуд Назар бошчилигидаги Бухоро ҳайъати Бухородан Соҳибқирон Амир Темур даврида кўчирилган Куръони Карим нусхаларидан бирини, учта олтин дастали қилич, Бухоро тасвири туширилган нишон ва медальон-

лар, зар чопонларни Анқарага ўзи билан олиб келган. Расмий учрашув вақтида Маҳмуд Ражаб Қуръони Карим нусхасини Мустафо Камолга топшира туриб, унинг белига олтин дастали қиличлардан бирини тақиб қўйган. Ушбу қиличлардан бири Исмат пошшога, яна бири эса юқори лавозимдаги Шерифбейга насиб этган. Ушбу олтин дастали қиличлар ҳам амир хазинасидан мерос бўлиб қолгани исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Олтин билан боғлиқ БХСР тарихидан яна бир лавҳа. Туркия ҳукумати ўзининг Москвадаги элчиси Бекир Самибей орқали Россиядан 1920 йилларда моддий ёрдам сўраган. Бироқ фронтлар ҳалқасида қолган большевикларнинг В.Ленин раҳбарлигидаги ҳукумати пул билан ёрдам бера олиш имконияти мавжуд эмаслигини билдирган. Қардош туркларга бу воқеалардан хабардор бўлиб қолган БХСР МИҚ раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев моддий ёрдам беришга тайёрлигини билдирган. Кейинги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, БХСР ҳукумати ҳукумат хазинасидан Туркияга 100 млн олтин сўм ёрдам беришга ваъда қилган. Бу масалада БХСР ҳукумати раҳбари Ф.Хўжаев ва

БМИҚ раиси Усмонхўжа бир неча бор В.Ленин билан учрашган. Усмонхўжа Истанбулда чоп этилган (1962-1963 йиллар) “Яқин тарихимиз” матбуот органида ўзининг “Совет ёрдамининг ич-юзи” номли хотира мақоласини кейинчалик эълон қилган эди. В.Ленин ёрдам пулини Москва орқали ўтказишга розилик берган. Бироқ пулни Туркияга етказишда “фронт ҳалқаси” халақит беришни важ қилган. Усмонхўжа бунга жавобан Кавказ Республикалари (Грузия, Озарбайжон) БХСР билан дўстона муносабатда эканлиги, улар ҳудуди орқали моддий ёрдамни Туркияга етказиш мумкинлиги қарорида турган. Хуллас, шу 100 млн. олтин сўмдан Москва бор йўғи 10-11 млн. олтин сўмни Туркияга юборган.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, советлар икки туркий давлат ўртасида воситачилик (далоллик) қилиб, ҳам ўзларининг муаммоларини ҳал қилишган, ҳам туркларга совет ёрдами берилган, деган мавқега эга бўлишган. Турк тарихчиси М.Сарай ўзининг “Ота туркнинг совет политикаси” (сиёсати) номли китобида бу ёрдам аҳамиятига баҳо бериб: “Қандай шаклда бўлмасин, ўша даврда туркларга берилган ёрдам айни

муддао бўлган эди.” – деб ижобий баҳо берган. Туркларга берилган 100 олтин сўм Усмонхўжанинг шахсий жамғармаси бўлмай, амирликдан БХСР ҳукуматига мерос бўлиб ўтган пул эди.

Юқоридаги тарихий воқелик ва далилларга таяниб, мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, амир хазинаси большевиклар томонидан ўғирланган, таланган. Амирлардан яшириниб қолган хазинанинг бир қисмигина БХСР ҳукумати томонидан эзгу мақсадларга харж қилинганини эътироф этиш керак.

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Қадрли китобхон!

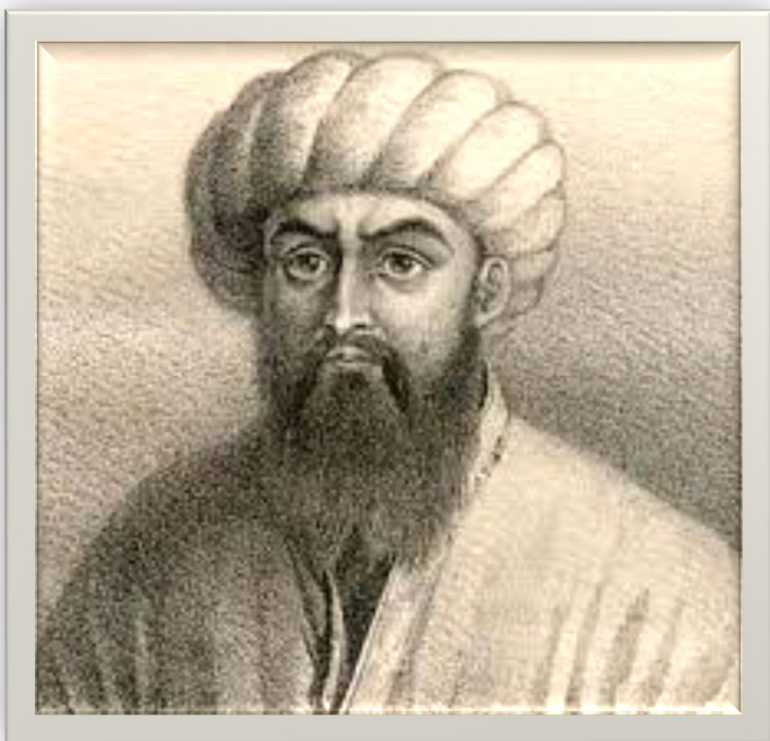
Ҳукмингизга ҳавола этилган китобда баҳс мунозараларга бой бўлган мавзу Бухоро амирлиги хазинаси тарихи ҳақида имкон қадар фикр ва мулоҳазалар юритилди. Бухоро ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим роль ўйнаб, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Манғитлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврларда Марказий Осиёда йирик давлатлар пойтахти бўлганлиги туфайли жаҳонда машҳурдир. Бухорода ҳукмронлик қилган сулоалар мислсиз бойликлар жамланган хазинага асос солганлар. Хазина халқ эҳтиёжи, мамлакат ободончилиги, юрт равнақи ва замонавий мудофаа учун зарурлигини амир Музаффар ва амир Абдул-аҳадхонлар маълум қадар англаб етган-ларида, фурсат кўлдан бой берилган эди. Минтақада нисбатан қудратли бўлган амирлик Россия империяси протекторатига айланган эди. Агар большевиклар босқини юз бермаганида, амирлик хазинасининг тақдири бошқача кечармиди?. Жаҳон тамаддуни тараққиёти йўлидан ортда қолган Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдорлари хазинани эзгу мақсадларга йўналтирармиди?

мазмунисидаги фикрлар ҳам ҳаёдан кечади.

Бироқ, Бухоро амирлиги хазинаси талон-тарож килинган, амирга ҳам, у бошқарган давлатга ҳам, заҳматкаш халққа ҳам хизмат қилмагани албатта, аламлидир. Аммо тарихий ривожланиш қонунлари объектив, инсон хоҳиш иродасига бўйсунмайди.

Бухоро тарихида дунёда умуман кузатилмаган, бунчалик катта хазина бирор бир давлатда тўпланмаганлиги ҳақидаги саҳифалар мавжудлигининг ўзи ҳайратланарлидир. Мазкур мавзу қўпгина соҳа вакиллари учун албатта қизиқарлидир.

Ушбу китоб орқали кенг китобхонларга Бухоро амирлиги хазинаси бўйича тарих ҳақиқатини тақдим этиб, катта таассурот қолдирган бўлсак, мамнунмиз.

ИЛОВАЛАР

**Амир Насруллоҳ. Ҳукмронлик йиллари
(1826-1860)**

**Амир Музаффар. Ҳукмронлик йиллари
(1860-1885)**

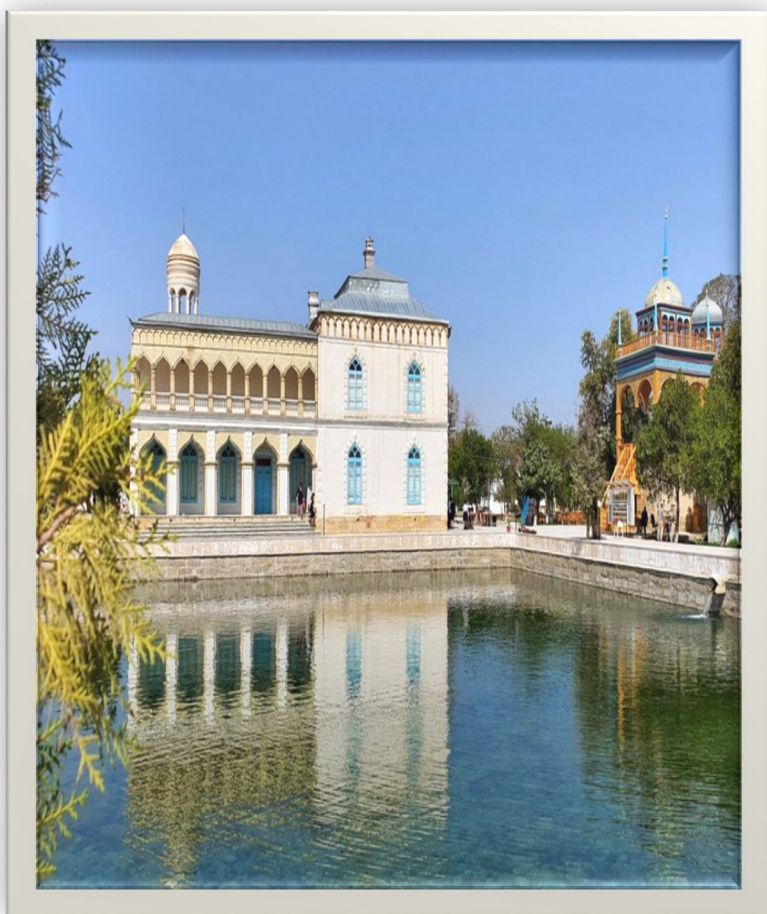

Эмиръ бухарскій Сайдъ-Абдуль-Ахатъ-ханъ.

**Амир Абдулахадхон. Хукмронлик йиллари
(1885-1910)**

**Амир Сайид Олимхон. Ҳукмронлик йиллари
(1910-1920)**

**Ситораи Мохи-Хосса – Бухородаги манғитлар
сулоласининг 3-авлодига мансуб сарой-боғ.**

**Амир Ҳайдар давридаги Бухоро тилла
тангалари**

**Амир Ҳайдар даврига тегишли
Бухоро кумуш тангаси**

Бухоро тилла тангаси. 1820-1826 йиллар

Бухоро тилла тангаси. 1827-1910 йиллар

Амир Олимхоннинг 3 тангалик мис фулси

20 тангалик фулус

Амир Абдулахад давридаги Бухоро кумуш тангаси

Бухоро қоғоз пули. 100 танга

Бухоро ХСР нинг 100 рубл банкнотаси

Бухоро қоғоз пули. 10 000 танга

БХСР нинг қоғоз пули. 2500 рубль

Бухоро. 25 рубл банкнотаси (1922 й)

**Бухоро (Бухоро амирлиги) 10000 танга.
1919-1920 йиллар.**

Бухоро (Бухоро амирлиги) 5000 танга.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

I. Архив ҳужжатлари

Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви

1.1. И-1-фонд – Туркистон генерал-губернатори девонхонаси.

1.2. И-2-фонд – Туркистон генерал-губернаторлигининг дипломатик қисм амалдори.

1.3. И-3-фонд – Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги.

1.4. И-461-фонд – Туркистон район муҳофаза бўлими.

1.5. Р-47-фонд – БХСР Марказий Ижроия қўмитаси.

1.6. Р-48-фонд – БХСР Халқ Нозирлари Шўроси.

1.7. Р-49-фонд – БХСР Иқтисодий Кенгаши.

1.8. Р-53-фонд – БХСР Маориф нозирлиги.

1.9. Р-59-фонд – БХСР Ташқи ишлар нозирлиги.

1.10. Р-1914-фонд – БХСР нинг Кавказдаги савдо ваколатхонаси.

II. Адабиётлар.

1. Абдуллаев К. От Синьцзяня до Хорасана. Из истории Среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе: “Ирфон”, 2009. 572 стр.

2. Абдухолиқ Абдурасул ўғли. Буюк ипак йўли. // Мулоқот. 1994. №7-8. Б. 54-57.

3. Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т: “Фан”, 1991. 32 бет.

4. Аҳад Андижон. Туркистон учун кураш. Биринчи жилд. Т: “Тафаккур”, 2017. 512 бет.

5. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик кураши тарихидан. Хотиралар. Т: “Адолат”, 1997. 280 бет.

6. Бухоро амирининг хазиналари. (хабар) // Ойина, 1914 йил 12 апрель. №25. (араб имлосида).

7. Бунич И. Партиянинг олтинлари. Т; “Маънавият”, 2016. 384 бет.

8. Жабборов И. Буюк ипак йўли. // Гулистон. 1993. №3. Б. 3-7.

9. Жалилов С. Бухоро тақдири. Т-2011. 288 бет.

10. Жалолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти. (XIX аср охири-XX аср бошлари). Т: “Муҳаррир” нашриёти, 2020. 168 бет.

11. Жумаев Қ. Ситораи Мохи Хосса. Бухоро-2010. 137 бет.

12. Наимов Н. Амирнинг хазинаси. Бухоро-1995. 45 бет.

13. Наимов Н. Амирнинг хазинаси. Тарихий қисса. Т: “Фан”. 2005. 76 бет.

14. Наимов Н. Амирнинг зурриёти. Бухоро - 1995. 40 бет.

15. Наимов Н. Бухоро жадидлари. Т: “Фан”. 2000. 48 бет.

16. Наимов Н. Фитрат фожеаси. Т: “Фан”. 2005. 167 бет.

17. Нуритдинов Т. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ташқи сиёсати. (1920-1924). Фарғона – 2023. 168 бет.

18. Ойқорали М., Каримий С., Аббос Ғ. Туркистонни озод қилмоқчи бўлганларнинг ҳақиқий башараси. (1-нашри – 1963, 2-нашри – 1968) араб имлосида эски ўзбек адабий тилида. Т-1963; 1969. 69 бет.

19. Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмонхўжа. Т: 2011. 29 бет.

20. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь (энциклопедический справочник: древность и раннее средневековье). Т: 1999. 386 стр.

21. Санакулов Қ., Раупов Х., Хаитова О. Ўзбекистонда кон-металлургия тарихи. Т: “Машхур-Пресс”. 2019. 304 бет.

22. Санакулов К., Саломов Ф., Хасанов А. Всё о золоте. Т: “Turon zamin ziyo”. 2017. 456 с.

23. Фитрат А. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Т: “Минҳож” хайрия нашриёти, 1991. 64 бет.

24. Хаитова О., Хасанов А., Ҳайитов Ш., Бердиев Н. Ўзбекистон кон саноати: ўтмиши ва бугуни. Бухоро: “Дурдона” нашриёти. 2015. 204 бет.

25. Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси. Т: “Фан”. 2008. 180 бет.

26. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К., Аҳмадов О. Бухоро ва бухорийларнинг жаҳоний шуҳрати. Т: “Наврўз” нашриёти, 2020. 208 бет.

27. Ҳайитов Ш, Раҳмонов К. Бухоронинг хориждаги талабалари. (XX асрнинг 20 йиллари). Бухоро – 2003. 26 бет.

28. Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Республикаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари. (1920-1924 йиллар). Т: “Фан”. 2004. 103 бет.

29. Ҳайитов Ш., Айтматова З. Марказий Осиё мусулмонларининг муборак ҳаж сафари; тарих ва бугун. Бухоро – 2021. 90 бет.

30. Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). Бухоро – 2004. 77 бет.

31. Ҳайитов Ш., Бадриддинов С. Ватан дея Ватансиз қолганлар қисмати. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. 160 бет.

32. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. Т: 2008. 208 бет.

33. Ҳайитов Ш. Усмонхўжа Пўлатхўжаев миллий истиқлол курашчиси. Бухоро – 2007. 56 бет.

34. Ҳайитов Ш. Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлари тарихидан. (энг қадимги замонлардан ҳозиргача.) Бухоро – 1996. 101 бет.

III. Матбуот мақолалари ва илмий анжуман материалларида чоп этилган ишлар.

1. Болтаев А. Бухоронинг тилла тангалари. // Бухоро оқшоми газетаси. 2002 йил 15 март.

2. Болтабоев Ҳ. Талабни қондирмаган инқилоб. Шарқ юлдузи, 1991. №1. Б. 131-138.

3. Йўлдошев Н., Ҳайдаров Й. Амир Олимхон хазинаси қаерда? Фан ва турмуш, 1991. №10. Б. 18-19.

4. Муртазоев Ф., Соҳибов Х. Фитратга қарши фитна. Жаҳон адабиёти, 1997. №3. Б.97-114.

5. Рахмонов К. Бухородаги пул тизимининг даврий матбуотдаги талқини. // (“Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталари материаллари асосида). XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро Республикаси” мавзуидаги Республика конференцияси материаллари. Бухоро – 2010. Б. 127-128.

6. Собиров Х. Бухоро амирлигининг олтинлари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 30 октябр.

7. Узоқов Х, Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтинлари. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 14 август.

8. Узоқов Х, Холбоев С. Жумбоққа айланган

хазина. Иқтисод ва ҳисобот. 1993. №3. Б.4-5.

9. Қудратов Ш. Бухоро амирлигидаги олтин конлари ва тоғ-кон саноати тарихидан. // Бухоро тарихи масалалари. (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача) мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. Бухоро-2017. Б. 111-114.

10. Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Абдурауф Фитрат – Бухоро ёшарини хорижда ўқитишнинг ташаббускори ва ташкилотчиси. // “Истиқлол ва Фитрат” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Бухоро-2017. Б. 111-114.

IV. Хорижда чоп этилган адабиётлар.

1. Nurettin Hatin oğlu. Türkistonda són türk devleti Buhara emirligi ve Alimhan. Istanbul. Otügen. 2011.

2. Murat Yavan. Türkistanli aydin ve siyaset adamu Osman Koça oğluning hayati ve faaliyatlari (1878-1968). Yuksek içsanezi. Istanbul. 2019. 100 s.

3. Mehmet Saray. Türkistanda Venelik hareketleri ve iktilaller. 1900-1924. Hozirllayan Timur Koca oğlu. Türkistanda türk subaylari..1914-1923. Paçi Çakiröz.ün Anilari. Kutlu Vayin eri; 2023. 112 s

4. Ҳотамов А. Таърихи халки тожик (аз солҳои 60 ум асри XIX то соли 1924.). Душанбе: 2007.

5. Мухаммадҷони Шакурӣ. Фитнаи инкилоб дар Бухоро. Аббос Алиев. Душанбе: Шуғонён;. 2010. 140 саҳ.

V. Диссертация ва авторефератлар.

1. Жунайдов З.Б. Бухоро Халқ Совет Республикасидаги ижтимоӣ, иқтисодӣ ва маданий муносабатлар. Тарихи фанлари бўйича фалсафа доктори дисс. автореферати. Бухоро – 2022. 54 бет.

2. Жўраев Х.А. Бухоро Халқ Совет Республикасидаги маданий ҳаёт ва ондаги ўзгаришлар. Тарихи фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори дисс. автореферати. Бухоро – 2023. 51 бет.

3. Маҳмудов А.М. Усмонхўжа Пулатхўжаевнинг ижтимоӣ-сиёсий фаолияти. Тарихи фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Фарғона – 2022. 122 бет.

4. Очилдиев Ф.Б. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ижтимоӣ-иқтисодӣ муносабатлар. Тарихи фанлари доктори (DSc) диссертацияси. Тошкент – 2022. 260 бет.

5. Ражабова Н.М. XIX аср охири-XX аср бирин-

чи чорагида Бухорода мусиқа ва қўшиқчилик санъати. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Бухоро – 2023. 134 бет.

6. Тўраева М.Х. Ўзбекистон жанубий вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар тарихи. (1920-1945). Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. Қарши – 2024. 244 бет.

7. Файзиева Ф.И. Бухоро амирлигида рус манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Бухоро – 2022. 128 бет.

8. Шукриллаев Ю.А. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент – 2006. 175 бет.

9. Қудратов Ш.Ё. XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида савдо алоқалари ва тадбиркорлик тарихи. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори дисс. автореферати. Бухоро – 2022. 56 бет.

10. Ҳайитов У.Я. Файзулла Хўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва унинг Ўзбекистонда сиёсий жараёнларда тутган ўрни. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Бухоро – 2022. 156 бет.

Илмий нашр

**БУХОРО АМИРЛИГИ
ХАЗИНАСИ:
ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ**

Илмий нашр

Ш.Ҳайитов, Қ.Санақулов, О.Хаитова

**БУХОРО АМИРЛИГИ
ХАЗИНАСИ:
ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ**

Масъул муҳаррир:
А.Сағдуллаев.

Техник муҳаррир:
Л.Идрисова

Теришга берилди: 27.08.2024 й.
Босишга рухсат этилди: 22.01.2025 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 1/16
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма.
Босма табағи 9.25 Адади 250 дона. Буюртма №2
Баҳоси келишилган нархда.
“NAVOIY” нашриётда нашрга тайёрланди.
210105. Навоий шаҳри Навоий кўчаси 36 уй.
“TEXNO PRINT NAVOI” МЧЖга қарашли матбаа
бўлимида чоп этилди.